

PROGRAMM,

w o m i t

zu der auf Dienstag den 3. April 1849 angesetzten

öffentlichen Prüfung der Zöglinge

d e s

städtischen Gymnasiums zu Danzig

ergebenst einladet

Dr. Fr. Wilh. Engelhardt,

Director.

Inhalt.

1. Lucubrationum pontificalium primitiae. Vom Dr. Röper.
2. Schulnachrichten vom Director.

D a n z i g,

Druck von Edwin Groening.

1849.

PROGRAMM.

zu der am Dienstag den 3. April 1849 anwesenden

öffentlichen Prüfung der Kandidaten

städtischen Gymnasiums

zu Mainz

Dr. Fr. W. v. Knechtel.

Direktor.

Inhalt

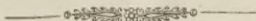
Die öffentliche Prüfung der Kandidaten des städtischen Gymnasiums zu Mainz am 3. April 1849.

Preis 1/2 Rthlr.

Theophili Roeperi

philol. Gedan.

***Lucubrationum Pontificalium
primitiae.***

Theophilus

1814

Incubationum Pontificalium

primiciae.

Lucubrationum Pontificalium primitiae.

Praefatio.

Religiosissimorum mortalium, qua appellatione scriptor Sallustius *) veterem populum Romanum optime decoravit, sacerdotium amplissimum describere aggredior, opus tam exquisitae doctrinae quam subtilis iudicii capax; in quo si neque rerum copia neque sententiarum gravitate aut elegantia ad tantam summorum virorum, qui nostra memoria in antiquitate Romana illustranda versati sunt, praestantiam posse ullo modo accedere videbor, excusandum paucis est. Me enim in alia et hinc quidem aliquantum remota litterarum antiquarum parte habitantem, sicubi habito, etsi omnia, quae ad religionis vim sanctitatemque pertinerent, mirifice semper movebant, non magis mea voluntas ad haec commentanda impulit, quam paene coegit adhortatio auctoritasque non defugienda amicissimi viri, cui *συμφιλολογῆσαι* nunquam mihi non gratissimum esse potuit. Sciunt, quibus haec studia curae cordique sunt, praeclarum illud Antiquitatum Romanarum opus, cui immortuus est conditor Guilelmus Adolphus Beckerus, ne coeptum iaceret, auctore potissimum summo viro Carolo Lachmanno continuandum ac perficiendum a redemptore traditum esse viro ei rei haud dubie idoneo, Ioachimo nostro Marquardo. Cui quum talis commendatio non minus laudi quam laetitiae esset, tamen operis, prouti descriptum exstruere coeptum a conditore est, intuens amplitudinem ac, prope dixerim, molem, quae multorum annorum laboribus sufficeret, non inutile ratus fore, si plus uni parti simul manus admotae essent, primum adhortari me pro familiaritate nostra coepit, qui per illud tempus superstitionas quasdam veterum nugas rimabar, si quid forte in libris a sua lectione semotis offenderem, quod

*) Catilin. 12. Cfr. Polyb. hist. VI, 57.

ad Romanorum instituta pertineret possetque videri latuisse alios, id ne negligerem et secum communi-
 carem; deinde vero etiam ita in partem studiorum vocare, ut, quum ipse olim theologiae operam dedissem
 et nunc quoque in rerum divinarum scholastica institutione versarer, eum locum, qui esset de sacris po-
 puli Romani, tractandum susciperem. Nimis ille hoc quidem benigne nec meae modestiae convenienter;
 idque hercule deprecandum fuit, cui non sunt ferendo humeri mei; sed, ut sum vel in renitendo mollior
 vel eorum fortasse similis, qui hodie maxima quaeque adoriuntur, quorum exitu vix ipsi satis confidant,
 id mihi passus sum imponi, ut in sacerdotiis Romanis recognoscendis aliquantisper studia mea collocarem,
 ac primum quidem de pontificibus, penes quos omne fuit ius et interpretatio religionum, aliquid pro mea
 parte conscriberem, quod proximo anno in actis scholasticis prooemii loco ederetur. Et quamvis promissi
 mox poeniteret, tamen (sic me quoque fatale illud „sero“ obstrinxit,) quo plus absumentum recogitando tem-
 poris erat, eo minus, quae pollicitus fueram, revocare aut licebat aut, si licuisset, honestum videbatur.
 Obiicientibus autem illud Catonianum: „Nae tu, Theophile, nimium nugator es, qui maluisti culpam de-
 preccari, quam culpa vacare,“ satis commode reponi putabam, quod ille continuo addidit: „Petere veniam
 solemus, aut quum imprudentes erravimus, aut quum perpulsi peccavimus.“*) Sperabam etiam, neque ea
 mihi vana spes fuit, ipsum, cuius quasi ductu et auspicio hoc periculum subissem, opibus suis laboranti
 non defuturum. Quare si quae in his satis probabiliter ac pro argumenti dignitate disputata videbuntur,
 ea non magis meae laudi quam illius tribuenda erunt; sin de quibus secus existimabitur, quae sane ve-
 reor, ne sint futura plurima, illi integra omnia manebunt, egregie rem administraturo, si procrastinam
 suae reservare doctrinae quam alterius experiri vires maluisset. Ego vero, postquam tirocinium in hoc
 litterarum genere ponendum decrevi, feci, quod potui; impendi strenue, quantum vel ingenii natura tri-
 buit, vel doctrinae studiorum assiduitas paravit, vel lectionis librorum curta supellex concessit, vel deni-
 que otii viriumque tum animi tum etiam corporis non exhausserunt post officii scholastici labores necessa-
 rios sollicitudinesque ac lacrimas domesticas calamitosissimae illae, quae vix paulisper resederunt, rerum
 publicarum tempestates. Quotus enim quisque est, quum haud procul abesset, quin nostram rempublicam
 tantam amitteremus citissime, provenientibus oratoribus novis, stultis, adolescentulis,**) quum effrenata
 licentia nihil sancti, nihil pensi habere, miscere omnia, ea demum nuper exorta libertas, turpissime profana-
 to divino nomine, iusque generi humano debitum dictitaretur, probare autem illud Phoenicis Enniani:
 „Ea libertas est, qui pectus purum et firmum gestitat,“***) patriae amantem, magistratum
 reverentem se profiteri, maiorum instituta non despiciatui ducere, vereri, ne illa tot saeculis laudata fides
 Germanica iam pessimis artibus vexata ἀθανάτων μετὰ φῶλον ἴοι προλιπούσ' ἀνθρώπωνς,****) id vero
 obsoletum atque ridiculum et hac tanta luce indignum, quin etiam crimini dandum putaretur; quotus quis-
 que, inquam, est, qui iis temporibus animum a summarum rerum desperatione avocatum, compositum atque
 tranquillum in litterarum studiis defigere, oblitusque praesentium in antiquitatis memoria recolenda velut

*) Cornel. Nep. ap. Gell. noct. Att. XI, S. Macrobian. Saturnal. I, praefat.

***) Naev. ap. Cicer. Cat. mai. 6, 20.

****) Gell. n. A. VII, 17.

*****) Hesiod. opp. 199.

acquiescere sustinuerit? His igitur in angustiis quum vix assuescere iis rebus licuisset, ad quas modo accessissem, instante proferendae in publicum commentationis tempore, non habui, nisi pauca quaedam eaque satis levia, quae proponerem; et qui iam nunc de nomine, de numero, de creatione pontificum, alteraque vice de ipso sacerdotio eiusque iure et officiis scribere in animo habuissem, solo contineri nomine coactus fui, de quo varias hominum tum veterum tum recentiorum sententias ita iudicio meo examinaui, non ut ipse ad liquidum perduxisse rem, sed, si forte adhuc ignorabilem esse fatendum sit, nonnulla certe, quae cum ea quaestione ita coniuncta sunt, ut, ratione eorum habita, reliqua paulo facilius appareant, contulisse mihi videar. Quae quancumque a peritioribus aestimabuntur, quum non is sim, qui me hic in doctorum numero duci velim, satis habeo, si modestiam nostram aequi bonique facientes his, quas damus, primitiis immaturitatis aliquid condonarint.

De orationis autem genere numquid opus est dicere? Si id quoque sanguine Martio expugnatum est, ne quid Latine scribatur, quid interest, uti bene? Qui vero sunt veteris instituti tenaciores, sciunt iidem, hunc investigandi laborem a perpetuae orationis elegantia abhorrere, multoque minus referre, ut sint verba operose structa et, ut Lucilius ait,*)

lepide lexeis compostae, ut tesserulae omnes

arte, pavimento atque emblemate vermiculato,

quam ut incontaminatis veterum testimoniis res agatur, quamvis aspere et hiulce verba parum lecta concurrant. Cavendum modo fuit, ne apud Priscianos offenderemus.

Quod superest, veterum auctorum de pontificibus dicta quaedam praecipua, quos locos classicos vocant, statim ab initio ponere consentaneum duximus, ne obscurum esset, quales fuerint, quorum in nomine hae nostrae lucubrationes versantur.

Scrib. Gedani m. Febr. a. MDCCCXXXVIII.

Veterum scriptorum de pontificibus loci aliquot classici.

Cicer. de legg. II, 8, 20: „Divisque aliis [alii] sacerdotes, omnibus pontifices, singulis flamines sunt.“ Cfr. 12, 29; „alii“ addendum videtur.

Cicer. (?) de harusp. respons. 9, 18: „[Miores nostri] stas solennesque caerimonias pontificatu, rerum bene gerendarum auctoritates augurio, fatum veteres praedictiones Apollinis vatum libris, portentorum explanationes Etruscorum disciplina contineri putarunt.“ Hinc Valer. Maxim. memorab. I, 1, 1, aut vice versa, si verum viderunt Ier. Marklandus et F. A. Wolfius.

Liv. hist. I, 20 de Numa rege dicens: „Pontificem deinde Numam, Marci filium, ex patribus legit, eique sacra omnia exscripta exsignataque attribuit, quibus hostiis, quibus diebus sacra fierent,

*) Cicer. orat. 44, 149. de orat. III, 43, 171. Non. Marcell. v. vermiculatum p. 188. — Cicer. Brut. 79, 274. Quintilian. instit. orat. IX, 4, 113. Plin. nat. hist. XXXVI, 25, 61.

atque unde in eos sumtus pecunia erogaretur. Cetera quoque omnia publica privataque sacra pontificis scitis subiecit, ut esset, quo consultum plebes veniret, ne quid divini iuris negligendo patrios ritus peregrinosque adsciscendo turbaretur; nec coelestes modo caerimonias, sed iusta quoque funebria placandosque Manes ut idem pontifex edoceret, quaeque prodigia fulminibus aliove quo visu missa susciperentur atque curarentur. Ad ea elicienda ex mentibus divinis Iovi Elicio aram in Aventino dicavit, Deumque consuluit auguriis, quae suscipienda essent.“

Dionys. Halicarn. antiquit. Roman. II, 73: *τελευταῖος δ' ἦν τῆς Νομᾶ διατάξεως μερισμὸς ὑπὲρ τῶν ἱερῶν, ὃν ἔλαχον οἱ τὴν μεγίστην παρὰ Ῥωμαίοις ἱερατεῖαν καὶ ἐξουσίαν ἔχοντες. οὗτοι κατὰ μὲν τὴν ἐν τῶν διαλέκτων ἑφ' ἑνὸς τῶν ἔργων ὃ πρᾶττουσιν, ἐπισκευάζοντες τὴν ξυλλήνην γέφυραν, ποντίφικες προσαγορεύονται. εἰσὶ δὲ τῶν μεγίστων πραγμάτων κύριοι. καὶ γὰρ δικάζουσιν οὗτοι τὰς ἱεράς δικὰς ἀπάσας ἰδιώταις τε καὶ ἄρχουσι καὶ λειτουργοῖς θεῶν· καὶ νομοθετοῦσιν, ὅσα τῶν ἱερῶν ἀγραφα καὶ ἀνέθιστα, κήνοντες ἂν ἐπιτήδεια τυγχάνειν αὐτοῖς φανῆ νόμων τε καὶ ἐθισμῶν· τὰς τε ἀρχὰς ἀπάσας, ὅσαις θυσία τε καὶ θεραπεία θεῶν ἀνάκειται, καὶ τοὺς ἱερεῖς ἀπαντας ἐξετάζουσιν· ὑπηρετίας τε αὐτῶν καὶ λειτουργοῦς, οἷς χρώνται πρὸς τὰ ἱερά, οὗτοι φυλάττουσι μηδὲν ἐξαμαρτάνειν παρὰ τοὺς ἱερῶν νόμους· τοῖς τε ἰδιώταις, ὅποσοι μὴ ἴσασι τοὺς περὶ τὰ θεῖα ἢ δαιμόνια σεβασμούς, ἐξηγηταὶ γίνονται καὶ προφηταί· καὶ εἰ τινὰς αἰσθῶνται μὴ πειθομένους τὰς ἐπιταγὰς αὐτῶν, ζῆμιουσι πρὸς ἕκαστον χρήμα ὀρώντες· εἰσὶ τε ἀνυπεύθυνοι πάσης δίκης τε καὶ ζῆμίας, οὔτε βουλήν λόγον ἀποδιδόντες οὔτε δῆμον. περὶ οὖν τῶν ἱερῶν τῶνδε, εἴτε βούλευτά τις αὐτοῖς ἱεροδιδασκάλους καλεῖν εἴτε ἱερονόμους εἴτε ἱεροφύλακας εἴτε, ὡς ἡμεῖς ἀξιοῦμεν, ἱεροφάντας, οὐχ ἀμαρτήσεται τοῦ ἀληθοῦς. ἐκλείποντος δὲ τινος αὐτῶν τὸν βίον, ἕτερος εἰς τὸν ἐκείνου καθίσταται τόπον, οὐχ ὑπὸ τοῦ δήμου αἰρεθεῖς, ἀλλ' ὑπ' αὐτῶν ἐκείνων, ὃς ἂν ἐπιτηδεύτατος εἶναι δοκῆ τῶν πολιτῶν. παραλαμβάνει δὲ τὴν ἱερατεῖαν ὁ δοκιμασθεῖς, ἐὰν εὐόρνηθες αὐτῷ τύχῳσιν οἰωνοὶ γενόμενοι. Creandi modus inde ab lege Domitia (a. u. 650) aliquoties mutatus est.*

Cicer. de re publ. II, 14: „Pompilius..... sacris e principum numero pontifices quinque praefecit.“ De aucto lege Ogulnia (a. u. 454) et lege Cornelia (a. u. 673) numero alias dicendum.

Cicer. (?) de harusp. resp. 6, 12: „De sacris publicis, de ludis maximis, de Deorum Penatium Vestaeque matris caerimoniis, de illo ipso sacrificio“ (Bonae Deae), „quod fit pro salute populi Romani, quod post Romam conditam huius unius casti tutoris religionum“ (Clodii) „scelere violatum est, quod tres pontifices statuissent, id semper populo Romano, semper senatui, semper ipsis Diis immortalibus satis sanctum, satis augustum, satis religiosum esse visum est.“

— Incerti auctoris magistratum et sacerdotiorum p. R. expositiones ed. Huschke p. 3: „Pontifices maximi ad religionem non ad publicos magistratus pertinebant, et ceteris praecerant, nec poterat nisi unus esse, qui templo Vestae custodiae Palladii una cum sacerdotē maxima praecerat.“ In verbis aliquid vitii est, sententia aperta.

Haec in praesentia satis sunt: iam de nomine videamus.

De nomine pontificum.

Pontificum nomen unde sit ductum, non liquet, neque veterum opinionibus certiores sunt recentium coniecturae. „Pontifices, ut Scaevola Quintus pontifex maximus dicebat, a posse et facere, ut potiffices.“ Sic proditum est a Varrone de ling. Lat. V, 15, 83 ed. C. O. Müller (IV, p. 24 ed. Bipont.). Quae notatio indicio est, divini humanique iuris auctorem celeberrimum septimo urbis conditae saeculo¹⁾ eius ipsius nominis, quo maxime florebat, causam et originem non habuisse a maioribus traditam et aeque ac nos hodie comminiscendo exputasse. Sed quum hodie, si a nonnullorum libidine discesseris, ars sit quaedam etymologica,²⁾ quae via ac ratione a stirpium, ut ita dicam, radicibus per ramos surculosque verborum pedetentim escendat, ea apud veteres non hac prudentia virili, sed puerili quadam lascivia sonorum et elementorum aliquam captans similitudinem per omnem silvam velut ludibunda exsultabat; neque tamen ita temere, ut non acumine quodam et artificio, si minus ipsam vocabuli vim aperiret, aliquid saltem, quod ad rem pertineret propriumve ei esset, exprimeret. Scaevolae quidem commentum quid sibi voluerit, certo cognoscere non sinit Varronis brevilocquentia, quae vereor ne iam antiquis quibusdam fraudi fuerit;³⁾ sed, si quid video, hoc erat in animo, dictos esse pontifices, quasi potiffices, quod

¹⁾ Q. Scaevola pont. max., Ciceronis in iure civili praeceptor (Cic. Brut. 89, 306 Lael. I, 1), C. Mario, C. f., Cn. Carbone coss. anno urbis 672 nefarie trucidatus est; Vellei. hist. II, 62, 2. Appian. bell. civ. I, 88. Liv. hist. epit. LXXXVI. Flor. epit. III, 21, 21. Oros. hist. V, 20. Augustin. de civit. Dei III, 28; add. Cic. de orat. III, 3, 10 de nat. deor. III, 32, 80 ad Attic. VIII, 3, 6. Diodor. excerpt. de virtut. et vit. XXXVII, p. 616 Wess. — In annis urbis Romae referendis secutus sum tabulas Fischeri.

²⁾ Arsne ea esset, in utramque partem a se disputatum narrat Varro de ling. Lat. VII, 6, 109 (VI, p. 102).

³⁾ Plutarch. vit. Num. 9 κεκλήσθαι δὲ τοὺς ποττῖφικας οἱ μὲν, ὅτι τοὺς θεοὺς θεραπεύουσαι δυνατοὺς καὶ κυρίους ἀπάντων ὄντας· ὁ γὰρ δυνατὸς ἐπὶ Ῥωμαίων ὀνομάζεται ποττῖφς· ἕτεροι δὲ φασὶ πρὸς ἐπιχειρήσαν γεγονέναι τὸ ὄνομα τῶν δυνατῶν (vel potius cum Heraldo τῶν ἀδυνατῶν), ὡς τοῦ νομοθέτου (Numam dicit) τὰς δυνατῆς ἐπιτελεῖν ἰεροουργίας τοὺς ἱερεῖς κλεόντος, ἂν δ' ἢ τι κἄλλω μείζον, οὐ συκοφαντοῦντος. Videtur prius certe interpretum genus quasi potentiffices dictos putasse, quos apud Varronem potiffices legimus, Turnebum cum Müllero secuti, quum vulgo iterum pontiffices legerentur; nec Plutarchum verisimile est scripsisse ποττῖφς i. e. potis; et similiter videri poterat dictus paricida pro parenticida, unde ille perenticida Plauti Epidic. III, 2, 13. Neutram opus est diligentius refellere notationem; posterior tamen iuris pontifficii momentum quoddam, cui totum illud dispensationum indulgentiarumque, quas vocamus, arbitrium inhaesit, cuiusque exemplum notavit Hüllmannus, Ius pontif. d. Röm. p. 76 sqq., non incallide significat, velut etiam Cicero, si modo Cicero est, irridens impuri adversarii sacrorum curam, ait, pro domo 40, 105: „quod est bonorum pontifficum, monete eum, modum quendam esse religionis.“ Priorem mysteriorum amatoribus commendamus, ut arrepto illo Varroniano de ling. Lat. V, 10, 58 (IV, p. 18): „hi quos Augurum libri scriptos habent sic Divi qui potes, pro illo quod Samothracum θεοὶ δυνατοί,“ assumtisque quos Samothracum θεοὺς μεγάλους et δυνατοὺς Dionysius Halicarnassensis antiqu. Rom. I, 69. III, 66. Macrobius Saturnal. III, 4, alii Romam perlatos memorant, quasve

penes ipsos esset summa potestas faciendi, i. e. sacrorum faciendorum; facere enim *κατ' ἐξοχήν* dicuntur, qui rem divinam faciunt. ⁴⁾ Ac sane clarissimum pontificem maximum, patre patruoque clarissimis pontificibus maximis usum, ⁵⁾ probabiliter id, quod res erat, significasse, non facile quisquam negaverit; ⁶⁾ neque tamen eo minus falsa est, si grammaticas leges spectamus, illa Scaevolae originatio, immo plane perversa naturaeque linguae Latinae contraria, ⁷⁾ denique quam paragramma verius dicas, quam etymologiam. ⁸⁾ Quae licet postea, non solum iure pontificio cum iure civili, sed deinde etiam summa rerum sacrarum potestate cum summa imperii coniuncta ac prope confusa, ita se in hominum animos insinuaverit, ut, gliscente vulgari loquela, quamlibet potestatem vel ius vel facultatem pontificium dicerent; ⁹⁾ merito sprete est a Varrone, qui, posita Scaevolae sententia, haec subiecit: „ego a ponte arbitror; nam ab his sublicius est factus primum, ut restitutus saepe, quom in eo“ (sic Müllerus, codd. „ideo“) „sacra et uls et cis Tiberim non mediocri ritu fiant.“ Varroni adstipulatur Dionysius Halicarnassensis antiq. Rom.

Tertullianus de spectac. 8 apud Circum Maximum exprobrat tres aras trinis Diis parentes magnis potentibus valentibus, quos Samothracas existimabant (cfr. tamen c. 5: „Consus consilio, Mars duello, Lares comitiis potentes“), et si quae sunt his consimilia, a eris coniecturis sublime ferantur; habebunt enim verbum ex verbo *θεουργός*. Sed satis de hoc: Ioannis vero Lydi de mensibus librorum misere discerptorum particulam eam, quae edita est III, 21, dicere vix possumus, ipsiusne scriptoris vaniloquentia turpius foedaverit, an stupor eius, qui breviviavit; extremo enim loco, postquam pontificum causa de Gephyraeis Atticis, Spercheo amne, Palladio, ponte, pontilibus nescio quid balbutivit, *ἔθεν, inquit, καὶ πραξουργίας δῆθεν ἐκκαλοῦντο, ὡς αὖτε τελεσταί· τὸτο γὰρ σημαίνει τὸ ποτιφύξ, ἀπὸ τοῦ δυνατοῦ ἐν ἔργοις*. Cui dicto accedit, quod poeta ait, ut nec pes nec caput uni reddatur formae; an *τελεστάς* crepat cum sua quadam facetiā, quod *ἱερογόνται* Graece non raro appellantur Romanorum pontifices? neque in *πραξουργίας* quid nugarum insit, intelligo, nisi forte observabatur opificii vocabulum, scilicet ab opere faciendo tractum, ad cuius exemplum pontificii compositiō, quasi *δυνασουργίας* cuiusdam, aptata videretur. A Klausenio in libro Aeneas und die Penaten p. 946 allatum invenimus locum, explicatum frustra quaesivimus.

- ⁴⁾ Macrob. Saturn. III, 2. Vid. lexica, interpp. Virgil eclog. III, 77. Brisson. de formulis I, 28. Salmas. exercitatt. Plinian. p. 1221. Marini gli atti e monumenti de' Fratelli Arvali I, p. 147. 151. Graeca quoque et Hebraica lingua eam ellipsin habent.
- ⁵⁾ Patre P. Scaevola, cfr. Cic. de legg. II, 14, 47. 21, 52. de nat. deor. III, 2, 5. pro dom. 53, 136; patruo P. Licinio Crasso Muciano, cfr. Cic. Philipp. XI, 8, 18. Gell. noct. Att. I, 13. De utroque cfr. Meyer et Ehlendt ad Cic. Brut. 26, 98. Teuffel in Pauly Real-Encyclopädie d. class. Alterthumswissensch. V, p. 181 sqq. IV, p. 1057 sq.
- ⁶⁾ Itaque non obloquimur Klausenio de Plutarchi verbis, quae ann. 2 attulimus, licet ipse a ponte factam denominationem probet, sic iudicanti: „Daneben erwähnt Plutarch die Herleitung (des Scävola) von potens, die dem Sinne nach ganz richtig ist, weil allerdings die Pontifices die ermächtigtsten Verrichter sind.“ Quamquam Scaevolam hoc voluisse credimus; Plutarchum dixisse non videmus.
- ⁷⁾ Vid. excurs. I.
- ⁸⁾ Luserit licet in Platonis Cratylo Socratica illa ironia, tamen prope commune veterum omnium philosophorum grammaticorumque vitium fuit, ut, etymologias dum caperent, in paragrammatismos delaberentur, facetos nonnunquam et ingeniosos, saepe absurdos et ineptos. De Graecis ut taceam, in Latinis non unum Varronem eius temeritatis merito infamari, latissimeque eam contagionem serpsisse, luculenter ostendit prudentissimum nec tamen eadem labe carens iudicium Quintilianii inst. orat. I, 6, 32—38.
- ⁹⁾ Vid. excurs. II.

II, 73 dicendo: οὗτοι κατὰ μὲν τὴν ἑαυτῶν διάλεκτον ἐφ' ἐνὸς τῶν ἔργων ὁ πράττουσιν, ἐπισκευάζοντες τὴν ξυλίην γέφυραν, ποινίφρικες προσαγορεύονται. Eamque plurimis probatam fuisse sententiam, Plutarchus refert vit. Num. 9, ubi prolatis alterius notationis argutiis haec addit: οἱ δὲ πλείστοι μάλαστα καὶ τὸ γελῶμενον τῶν ὀνομάτων δοκιμάζουσιν, ὡς οὐδὲν ἄλλ' ἢ γεφυροποιούς τοὺς ἄνδρας ἐπικληθέντας ἀπὸ τῶν ποιουμένων περὶ τὴν γέφυραν ἱερῶν ἀγιοτάτων καὶ παλαιοτάτων ὄντων. ποινίφρικ γὰρ οἱ Ἀαῖνοι τὴν γέφυραν ὀνομάζουσιν· εἶναι μὲντοι καὶ τὴν τήρησιν αὐτῆς καὶ τὴν ἐπισκευήν, ὥσπερ ἄλλο τι τῶν ἀκινήτων καὶ πατριῶν ἱερῶν, προσήκουσαν τοῖς ἱερεῦσιν· οὐ γὰρ θεμιτὸν ἄλλ' ἐπάραιον ἡγεῖσθαι Ῥωμαίους τὴν κατάλυσιν τῆς ξυλίνης γεφύρας. Ancipitem videmus rationem, nec satis apparet, a ponte faciendo an a faciendo in ponte dictos pontifices voluerint; quorum quum prius unice afferat Dionysius, Varro, si vera est Mülleri emendatio, alterum quoque subiungit, Plutarchus etiam anteponit; et in eo quoque a Varrone Graecus uterque nonnihil discrepat, quod hic et factum primum et restitutum saepe pontem narrat, illi ἐπισκευῆς vocabulo utentes refectionem tantum et sarta tecta tuenda iis tribuisse videntur. Ac vix poterant amplius, quum, excepta Varronis auctoritate, fere constans fama esset, Ancum Marcium regem, Ianiculo monte urbi adiecto, pontem sublicium primum in Tiberi fecisse.¹⁰⁾ Nec effugit Plutarchum illud mirabile, pontifices, quos avus Numa instituisse ferebatur, denominatos esse a ponte, quem aliquanto post facturum erat nepos Ancus,¹¹⁾ isque, ut alio loco perhibet,¹²⁾ quinque annorum puerulus ab illo relictus. Non expedit tamen hic nodum. Dionysius vero eam aut famae inconstantiam aut notationis falsitatem ne advertisse quidem videtur, qui, quum de pontificum collegio a Numa instituto ea, quae paullo ante retulimus, prodidisset, nimis simpliciter de Anco Marcio haec narravit, III, 45: καὶ τὴν ξυλίην γέφυραν, ἣν ἄνευ χαλκοῦ καὶ σιδήρου θέμεις ὑπ' αὐτῶν διακρατεῖσθαι τῶν ξύλων,¹³⁾ ἐκείνος ἐπιθεῖναι τῷ Τιβέρει λέγεται, ἣν ἄρῃ τοῦ παρόν-

10) Dionys. Halic. III, 45. Plut. l. l. Liv. I, 33, 6. Flor. I, 4, 1.

11) Plutarch. l. l.: οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τὴν ξυλίην τῶν Νουμῶν χρόνων ἀπολείπεσθαι λέγουσιν, ὑπὸ Μαρκίου τοῦ Νουμῆ θυγατρὸς βασιλεύοντος ἀποτελεσθεῖσαν.

12) Plutarch. vit. Num. 21.

13) Plutarch. vit. Num. 9: λέγεται δὲ καὶ τὸ πέμπτον ἄνευ σιδήρου κατὰ δὴ τι λόγον συγγεγομῶσθαι διὰ τῶν ξύλων. Plinius nat. hist. XXXVI, 15, 23: „Cyzici et buleuterion vocant aedificium sine ferreo clavo, ita disposita con-
tignatione, ut eximantur trabes sine fulturis ac reponantur; quod item Romae in ponte sublicio religiosum est, postquam Coelitus Horatio defendente aegre revulsus est.“ Dionys. Hal. antiqu. V, 34: ἦν δὲ μία (γέφυρα) κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους (Horatii Coelitis) ξυλόφρακτος ἄνευ σιδήρου δεδεμένη καὶς σωσίω αὐταῖς, ἦν καὶ μέγας ἐμοῦ τοιαύτην φυλάττουσι Ῥωμαῖοι. IX, 68: ἦν δ' ἐν τῷ τότε χρόνῳ (a. u. 291) μία ξυλόφρακτος, ἦν ἔλκον ἐν τοῖς πολέμοις. Fuit sane omnino ferri quaedam religio, cuius exempla quaedam subitaria apponam; velut Servius ait ad Virgil. georg. I, 268: „Sane feriis terram ferro tangi nefas est.“ Plinius nat. hist. XXIV, 4, 6 de visco: „Quidam id religione efficacius putant prima luce collectum e robore sine ferro.“ add. XXIV, 19, 111, 112. Scribonius Largus compos. medicam. 39, 152 praescripto ad calculos medicamento: „Hoc medicamentum cum componitur, pilum ligneum sit; qui contundit, annulum ferreum non habeat. Hanc enim superstitionem adiecit Ambrosius medicus Puteolanus“ etc. Quae transcripsit Marcellus Empiricus de medic. 26, fol. 122 vers. ed. Ald. Contra alii averruncandi vim ferro tribuebant; vid. Niclas ad Geopon. VII, 11. Sed in ponte illo iuxta religionem, ut ex Plinii loco alteroque Dionysii apparet, non mediocriter valuisse videtur rei militaris pruden-

τος διαφυλάττουσιν, ἱερὰν εἶναι νομίζοντες· εἰ δὲ τι πονήσειεν αὐτῆς μέρος, οἱ ἱερογάνται (pontifices, v. II, 73) θεραπειούσιν θυσίας ἡνὰς ἐπιτελοῦντες πατριούς. Et quominus de altero quis ponte cogitandum putet, ipse prohibuit Dionysius, a. u. 247 atque etiam 291 referens unum Romanis pontem in Tiberi fuisse sublicium.¹⁴⁾ Grammaticus quidem nemo negabit, sine vitio dici pontifices, quorum sit pontem facere vel etiam reficere; ad eos, qui in ponte faciunt, pontifices appellandos, desiderari videtur analogia.¹⁵⁾ Nec certe compellimur auctoritate Varronis, ceteroquin ab hac artis severitate alieni, siquidem dubium est, quam recte Müllerus, expulso quod est in codicibus „ideo“, ex coniectura voculas „in eo“ receperit. Nam illud vocabulum quum nonnihil molestiae habeat,¹⁶⁾ ne hae quidem voces cum iis, quae sequuntur, „et uls et cis Tiberim“, satis apte coire videntur. Sed, ut de ea emendatione existimatur, si pons faciendus erat pontificibus, a quo nomen ipsis impositum, non faciendus certe erat ut fabris vel architectis,¹⁷⁾ sed ut sacerdotibus, id est propter sacra cum eo ponte coniuncta; nam „sacerdotes universi“, ut Varro ait l. I., „a sacris dicti“; ergo consentaneum, etiam singula sacerdotia. Famae vero inconstantia in illa rerum Romanorum vetustate versantibus hodie non adeo premeda est; nec Numae Ancique annos utique fabulosos dinumerabimus,¹⁸⁾ si modo aliis argumentis satis probari res possit. Quid, quod vel Aeneae quosdam pontificatum tribuisse invenimus?¹⁹⁾

Sed ea sacra quae fuerunt? Müllerus sic scripsit: „Varronem putavi de Argeis cogitare, quos pontifices et Vestales virgines Idibus Maiis quotannis de ponte sublicio in Tiberim iecisse constat. V. infra VII, 44. Ovid. F. V, 621. Festus s. v. Argei et Sexagenarii. Plutarch. Quaest. Rom. 32.“ Virginitatem Vestalium fuisse, stramineos illos Quirites²⁰⁾ i. e. scirpea hominum simulacra, quibus Argeis nomen erat, de ponte sublicio iacere Idibus Maiis in Tiberim, Ovidius testatur l. I. hisce versibus:

Tunc quoque priscorum virgo simulacra virorum
mittere roboreo scirpea ponte solet;

quem secutus est Lactantius instit. divin. I, 24, 8. Qui quod pro ponte sublicio, quem in hac re

tia. Quamquam altius rem repetit Klausenius Aen. u. d. Penat. p. 945 sq., altissime Pfundius altital. Rechtsalterth. p. 22, quorum penes ipsos fides esto. Klausenio similiter Rubino Unters. üb. d. röm. Verfass. p. 215.

¹⁴⁾ Dionys. Hal. ant. V, 34. IX, 68; vid. annot. 13.

¹⁵⁾ Vid. excurs. III. Propugnavit tamen Woeniger Sacralysst. u. Provocationsverfahr. d. Röm. p. 146.

¹⁶⁾ Nonnusquam sane redundare videtur, ut V, 1, 12 (IV, p. 6): „Quare fit, ut ideo fere omnia sint quadriparsita.“ 4, 24 (p. 11): „itaque ideo Lucillus.“ Sed VI, 5, 41 (V, p. 62) nescio an pro „in eo“ etiam rescribendum sit „ideo“.

¹⁷⁾ Media et infima Latinitate sic lusum esse in hoc nomine docere possunt monachorum Benedictinorum additamenta ad DuCangii glossar. s. v.

¹⁸⁾ Non male Osenbrüggen in praefatione ad Cicer. orat. pr. Rosc. Amer. p. 46: „Den pons sublicius soll zwar erst Ancus Marcius erbaut haben; allein so lange es ein Rom gab, hat wol eine Brücke über die Tiber geführt. Cfr. Epicadi opinio ap. Macrob. Sat. I, 11.“

¹⁹⁾ Serv. ad Virgil. Aen. I, 373. III, 607. VIII, 470. 552. IX, 299; cfr. Klausen. Aen. p. 915 sq. Complura pariter ad Numam atque ad Aeneam fama referri, docte exposuit idem Klausenius p. 954 sq.

²⁰⁾ Sic lepide appellavit Ovidius fast. V, 631.

Epicadus²¹⁾ ap. Macrob. Saturn. I, 14, Varro, Ovidius, Festus i. e. Verrius Flaccus, Plutarchus II. II. nominant, pontem Mulvium posuit, clade Maxentiana tum temporis famigeratum,²²⁾ dubito, nisi quis librarius in culpa sit, accusandusne potius sit error²³⁾ scriptoris rerum urbanarum ignari et procul ab urbe habitantis, qui quod dixit: „haec sacra Vestales virgines faciunt“, non a se visum, sed auctore Ovidio retulit, an indicio habendus, ritum ad Augusti ac forsitan ad Traiani usque tempora servatum quarto ineunte p. Ch. n. saeculo iam pridem in desuetudinem abiisse. Macrobiani quidem temporibus i. e. exeunte saeculo quarto tanta in oblivione res iacebat, ut ille cum Argeis simulacris confunderet sigillaria Saturnaliorum, horum de origine ea exponendo, quae vetustiores ad scirpeas illas effigies in Tiberim missas retulerant; Saturn. I, 7, p. 219 sq. 11, p. 240 sq. ed Gronov.²⁴⁾ Sed, ut illuc revertar, cum Ovidio Festus quoque testatur loco priore contracto a Paulo Diacono sic: „Argeos vocabant scirpeas effigies, quae per Virgines Vestales annis singulis iaciebantur in Tiberim;“ altero loco si lacera ipsius Festi pagina mentionem earum tenuerit, certe ignorandum est, quantumvis praestare videatur Merkelianum supplementum²⁵⁾ Scaligerano Ursinianoque. Varro tantum sacerdotes dicit: „Argei“, inquit, „fiunt e scirpeis simulacra hominum XXIII; ea quotannis de ponte sublicio a sacerdotibus publice deici solent in Tiberim.“ Plutarchus ne tantum quidem; quaerit enim: *διὰ τί τοῦ Μαΐου μηνὸς ἀπὸ τῆς ξυλλίτης γηγύρας εἰδῶλα ἔπιπτοῦντες ἀνθρώπων εἰς τὸν ποταμὸν Ἀργεῖους τὰ ἔπιπτόμενα καλοῦσιν*; prope iisdem verbis usus atque quaest. 86. Nec disertius Macrobianus ille Epicadus. Unus in illa caerimonia pontificum munus attigit Dionysius Halicarnassensis, antiqu. Rom. I, 38, ubi, narrata eius caerimoniae ex antiquis fabulis vel potius Graecanicis commentis causa, huiusmodi verba scripsit: *τοῦτο δὲ καὶ μέχρις ἐμοῦ διετέλουσιν Ῥωμαῖοι δρώντες ὅσον τι μικρὸν ὑστερον ἑαρινῆς ἰσημερίας ἐν μηνὶ Μαΐῳ ταῖς καλουμένας εἰδοῖς, διχομηρίδα βουλόμενοι ταύτην εἶναι τὴν ἡμέραν· ἐν ἣ προθύσαντες ἱερὰ τὰ κατὰ τοὺς*

²¹⁾ Epicadus grammaticus L. Corneli Sullae dictatoris libertus calatorque in sacerdotio augurali, filioque eius Fausto gratissimus fuit, ut memoriae prodidit Suetonius de illustr. grammat. 12. Cfr. Osann Beiträge z. Griech. u. Röm. Literaturgesch. II, p. 359 sq. O. Iahn prolegomm. ad Persium p. CXLIII.

²²⁾ Lactant. de mort. persecut. 44. Panegy. VIII in Constantin. Aug. 17. Eutrop. brev. X, 4. Aurel. Victor de Caes. 40. epit. 56. Oros. hist. VII, 28. Prudent. in Symmach. I, 483. Zonar. anal. XIII. Hieronym. et Prosper chronic. s. a. Quippe hoc ponte ipse Maxentius cum milite deturbatus dicitur. Cfr. Arntzen. ad Panegy. I. I.

²³⁾ Neque certe illud premendum, nimis recentem esse pontem Mulvium, quippe quem M. Aemilius Scaurus censor a. u. 645 fecisse tradatur ab Aurel. Vict. de vir. illustr. 72. Ammian. Marcellin. XXVII, 3, 9; quum eundem iam ad a. u. 547 commemoret Livius XXVII, 51, ac fuisse aliquid pontis instar etiam prius eo loco probabilis coniectura sit. An non solum pontem sublicium cum ponte Aemilio multi confuderunt, quos oppugnavit Guil. Ad. Beckerus Hdb. d. röm. Alterthümer I, p. 693 sqq., sed etiam pontem Aemilium a M. Aemilio Lepido censore a. u. 575 factum, si verum vidit Beckerus p. 696, propter nomen Aemilium censura saepe nobilitatum cum ponte Mulvio? id quod post renatas litteras accidisse video Lubino ad Iuvenal. satir. VI, 32 et Lindembrogio ad Amm. Marc. I. I. In Notitia dignitatum atque Curioso urbis Romae pontes Milvius et Sublicius coniunctim medii inter Aurelium et Fabricium collocati inveniuntur; vid. Preller. die Regionen der Stadt Rom, p. 223. 244.

²⁴⁾ Cfr. exc. V.

²⁵⁾ Vid. dissertationem de obscuris Ovidii Fastorum libris illis Ovidianis editis a R. Merkelio praemissam p. CIV.

νόμους οἱ καλούμενοι ποντίφικες, ἱερέων οἱ διαφανέστατοι, καὶ σὺν αὐτοῖς αἱ τὸ ἀθάνατον πῦρ διαφυλάττουσαι παρθένοι στρατηγοί τε καὶ τῶν ἄλλων πολιτῶν οὓς παρεῖναι ταῖς ἱεροουργίαις θέμις εἶδαλα μορφαῖς ἀνθρώπων εἰκασμένα τριάκοντα τὸν ἀριθμὸν ἀπὸ τῆς ἱερέας γεγύρας βάλλουσιν εἰς τὸ θεῖμα τοῦ Τιβέριος, Ἀργείους αὐτὰ καλοῦντες.²⁶⁾ In quibus hoc quoque singulare est, quod non solos pontifices et virgines Vestales, sed etiam praetores ac de ceteris civibus, quos sacris interesse fas esset, sacrificii illius participes perhibuit, quae res nonnihil obscuritatis habet. Deinde nec perspicue nec accurate satis dixit, quum dubium esse possit, verba προθύσαντες et βάλλουσι quorsum sint referenda, ad solos pontifices, an ad universos, quos adesse ait, aut si non omnia ad eosdem pertinent, quae singulorum partes fuerint. Ipsum iactum ad Vestales pertinuisse quum Ovidio Festoque auctoribus satis constet, vel harum causa pontifices adfuisse credibile est, penes quos et capiendarum et puniendarum arbitrium omnisque earum cura et custodia esset.²⁷⁾ Nec minus etiam nullo auctore credibile est, quod necesse fuit, publico illi sacrificio interfuisse eos sacerdotes, quorum munere statas solennesque caerimonias contineri vetus populus Romanus voluisset.²⁸⁾ Varro autem non videtur infinite dicturus fuisse sacerdotes, si solae Vestales illud sacrum procurassent. Ac fortasse illi ipsi Ennii poetae de Numa rege versus, quos eo loco Varro interpretatur:

Mensas constituit, idemque ancilia — —,

libaque, fictores, Argeos, et tutulatos,

quorum alterum etiam Festus laudat v. tutulum, tutulorum mentione pontificum in Argeorum sacrificio praesentiam significaverunt.²⁹⁾ Quaerentibus igitur, quid potissimum muneris hic obeundum pontificibus fuerit, statim illud occurrit, vidisse, ut rite omnia fierent. Deinde ita conformata sunt Dionysii verba, ut, antequam simulacra a Vestalibus deicerentur, pontifices hostiam immolasse aliquis suspicetur.³⁰⁾ Illud

²⁶⁾ Quem locum exscripsit Eusebius praeparat. euangel. IV, 16, 23.

²⁷⁾ Cfr. Lipsium de Vest. et Vestal. 6. 13. I. A. Bosium de pont. max. Rom. vet. 4, 3.

²⁸⁾ Cicer. de harusp. resp. 9, 18. Valer. Max. memor. I, 1, 1.

²⁹⁾ Lerschius quidem ad Fulgentium p. 44 tres flamines, Dialem, Martialem, Quirinalem, ab Ennio dici tutulatos contendit propter Festi locum v. tutulum; quo loco duae sententiae commemorantur, altera eorum, qui „tutulum vocari aiunt flaminicarum capitis ornamentum, quod fiat vitta purpurea innexa crinibus et extractum in altitudinem,“ altera eorum, qui putarunt, „pileum lanatum forma metali figuratum, quo flamines ac pontifices utuntur, eodem nomine vocari.“ Qui sacerdotes tutulo usi sint, praeter hoc Festi dictum (nam Fulgentium turpissime halucinantem non moramur,) neque Varro l. I. neque Servius ad Virgil. Aen. II, 683 neque Tertullianus de pall. 4 prodiderunt. Et facile credo, tria illa pileorum genera, quibus sacerdotes utebantur, tutulum, apicem, galerum, promiscue a multis vulgo potuisse appellari, nec nos hic subtilius de his agemus. Sed quum Festus cum flaminibus etiam pontifices tutulo usos scripserit, flaminum autem insigne apex potissimum celebretur (cfr., ne plures nominem, Serv. l. I, et ad VIII, 664. X, 270. XII, 492. Orell. inscript. n. 558.), et Varronis verba quae sequuntur l. I.: „Eundem Pompilium Numam ait“ (Ennius) „fecisse flamines,“ Lerschianae sententiae plane adversentur eo, quod novum Numae institutum necdum in superioribus commemoratum inferunt, tutulatos pro pontificibus habere non dubitavi. — Flaminica autem, quum it ad Argeos, neque comit caput neque depectit capillum, μήτε λοβομένη τηρικαῦτα μήτε κοσμομένη: Gell. X, 15. Plut. quaest. Rom. 86. Ennius igitur ne has quidem hic videtur dicere voluisse tutulatas.

³⁰⁾ Velut Klausenius Aen. p. 949, qui etiam bubus eos fecisse opinatur.

vero latet, soliusne huius rei divinae causa sacer habitus sit pons sublicius, tantaque eius ab initio fuerit religio, ut ab ipso loco parando praecipuum sacerdotium appellatum sit.

Ritus huius origo varie apud veteres scriptores traditur. Fuerunt, qui Aborigines hostiis humanis (sexagenarios fuisse nonnulli addebant,) vel Diti patri vel Saturno sacrificasse dicerent, donec Hercules ex Hispania redux auctor illorum posteris factus sit, ut faustis sacrificiis infausta mutarent, donec ritu permanente stramineos in aquam mittere Quirites, oscilla ad humanam effigiem arte simulata eodemque habitu, quo antea homines manibus pedibusque vincti, exornata.³¹⁾ Argeorum nominis causa (etenim „Argei ab Argis“, ut Varro ait l. l.,) hic in Herculis mentione delitescens aliis e narrationibus clarius elucet. In quibus simillima superiori est, quam Plutarchus refert, Herculem simulacris illis deducisse barbaros incolas morem religioso supplicio interficiendi captivos Graecos,³²⁾ Argivos antiquitus vocari solitos; nisi forte, ait, qui cum Euandro e Graecia profugi ibi conederant, odii inimicitiarumque, quae Arcadibus cum Argivis propter viciniam intercedebant, memoriam in novas sedes transtulerunt.³³⁾

³¹⁾ Saturnum dicunt Ovidius v. 627. Dionysius I, 3 8, p. 95 Reisk. Lactantius instit. I, 21, 6. epitom. ad Pentad. 23, 2 (ubi cum Davio pro „ex persona Apollinis“ legendum „ex responso Apollinis“); Ditem patrem Festus v. sexagenarios p. 334 Müll. (vid. annot. 44), ut parumper mittamus Macrobius Sat. I, 7, p. 220. 11, p. 241 Gron. varia miscentem, et parum distincte rhetoricantem Arnobius adv. nat. II, 68, de quibus dicentur plura in excursu V. Qui Saturnum, eos vel oraculi ambiguitas a Dionysio I, 19, Macrobio l. l. p. 219, Lactantio inst. I, 21, 7, Stephano Byzantio ethnic. v. *Ἀργιῶν* relati, cuius hic extremus versus est. *καὶ νεφελαὶ Κρονοῖδῃ* (Macrob. et quidam codd. Lact. *Ἀιδῆ*) *καὶ τῷ πατρὶ πέμπετε φῶτα*, vel collis Saturnii i. e. Capitolini (Varr. de ling. Lat. V, 5, 42 [IV, p. 13]) nomen cum illa sacrorum permutatione coniuncti (Dionys. I, 34. 35. II, 1. VI, 1. cfr. Macrob. p. 220. 241), vel hostiae humanae etiam alibi, velut Carthagine, Saturno mactari solitae (vid. Buttmann Mytholog. II, p. 50 sq.) videntur deduxisse ab auctoritate L. Manilii ap. Fest. l. l. et Varro. nis ap. Macrob. p. 219. Hi enim praecipui huius de sacrorum mutatione sententiae auctores existere, quod apparet etiam Macrobi locum conferenti cum Dionys. I, 19, ubi male legebatur *Λεβίος Μάμος*. Vid. Merkel. l. l. p. CIV. CLXXI. Minus recte igitur Ambroschius in libro Studien und Andeutungen im Gebiet des altrömischen Bodens und Cultus I, p. 198, neglecta Ditis mentione, ad eorum opinionem refellendam, qui patri Tiberino factum Argeorum sacrificium volunt, Varronis usus est auctoritate, quam eo argumento, *χρόνιον* esse Saturni numen et cum Graecorum *Ἀιδῆ* pluribus rationibus contineri. — De Manilio Marci et Sullae temporibus claro alios locos attulit G. I. Vossius de historicis Lat. I, 9, itemque R. Krause vitt. et fragm. historic. Rom. p. 297 sq. Itaque apud Ciceronem pr. Rosc. com. 14, 43 fortasse pro T. scribendum L.

³²⁾ Herculem, quem Geryonis boves per Italiam ageret, hospitio acceptum a Fauno, Mercurii filio, hunc vero, qui hospites parenti immolaret, quam Herculi quoque manus iniiceret, ab eo interfectum esse, refert Pseudo-plutarchus parallel. min. 38, auctore quodam Dercyllo, de quo praeter Vossium de historic. Graec. III, p. 428 c. annot. Westermanni dictum est a Roethero ad Joann. Lyd. de mens. III, 8, p. 104, Boissonadio anecdot. I, p. 417, Schneidewino in Zeitschr. f. d. Alterthumsw. 1834 n. 53, p. 430 sq., Anonymo ibid. n. 121, p. 974. O. Iahno de Palamede p. 32 et in Zeitschr. f. d. Alterthumswiss. 1841 nr. 20.

³³⁾ Miramur cum Woenigero Sacralysst. p. 144, non prorsus displicuisse alteram hanc Plutarchi rationem eximio viro Huschkiō Verf. d. Serv. Tull. p. 87, ceteroquin Argeos ab Argivis denominatos improbant; multa enim nomina propria in Romanorum iure tam publico quam sacro abesse in appellativa, ut Caerites, trans Tiberim, Thalassium, Gaium, alia. Fallitur, quod Plutarchum scribere ait, Arcadas solitos esse captos bello Argivos pro se immolare. Idemque Argeorum sacra primum a Numa dedicata Livio I, 21 perhibenti assentitur. Vid. annot. 45 extr.

Epicadus autem referebat, Herculem in eo itinere, ponte, qui postea publicius dictus est, ad tempus instructo, hominum simulacra pro numero sociorum, quos casu peregrinationis amiserat, in fluvium demississe, ut aqua secunda in mare devecta pro corporibus defunctorum veluti patriis sedibus redderentur, et inde usum talia simulacra fingendi inter sacra mansisse. Etenim, ut est apud Servium ad Virgil. Aen. XI, 186, „apud varias gentes diversa fuerunt genera sepulturae; inde est, quod alii obruantur, alii exurantur, alii proprias remittuntur ad patrias“ etc.³⁴⁾ Nec adeo diversam fabulam Ovidius narrat fast. V, 639—660,³⁵⁾ ex Herculis comitibus Argivos quosdam in montibus apud Tiberim consedissee; deinde patriae desiderio captos in fluvium se mortuos mitti iussisse, ut undis in patriam ferrentur; heredes autem, quibus id genus sepulturae displicisset, ipsa corpora humo condidisse, pro corporibus scirpeas imagines in Tiberim iactasse. Simile quid, nec tamen plane idem, nescio quo auctore³⁶⁾ tradidisse Festus videtur loco illo mutilato et lacunoso v. sexagenarios. Idem narrat de legato quodam Argaeo Romae morato, quo mortuo institutum a sacerdotibus sit, ut scirpea effigies per flumen ac mare in patriam remitteretur, ex omnibus curiis, si Merkelio supplenti lacunam fides est, quia publicae rei causa internuntiavisset. Sed Argaeos Festi codex pro Argeis etiam comites Herculis scriptos habet.³⁷⁾ Quae quum ita tradita sint, non adeo miramur, si qui Aeneam pontificem fecerunt, quum iam ipsum Herculem primum pontificem deprehendamus vel Euandrum vel utroque nescio quos antiquiores suppresve. Operam vero luserit, qui haec omnia sibi sumserit refellenda; id veri inesse videtur, ritum fuisse perantiquum et prisca crudelitate nondum deposita ipsos homines esse sacrificatos; reliqua vel Graecorum vanitati tribuenda vel Romanorum Graecissantium, ipso fingendi libidinem instigante Argeorum nomine, accedentibus etiam sacriis Argeorum, de quibus mox dicendum erit, et Argileto. Sed Argis qui nati profectively essent, Argivos dicebant homines Latini, Argeos rarissime vix Augusti tempore poetae cum Graecarum litterarum affectatione.³⁸⁾ Sic et Achacos veteres dicebant Achivos, et multo etiam post archivum, quod erat

³⁴⁾ Mommsenius röm. Tribus p. 215 percommode admonuit Cingarorum seu Zingitarum, qui regulum suum in mare iacere dicuntur, ut in patriam Aegyptum perveniat. De Hercule et Ionio Merkel. p. CLXX attulit Appian. bell. civ. II, 39.

³⁵⁾ Auctore Ennio, si verum vidit Merkelius l. l. p. LXXXII. Quamquam, si apud Dionys. I, 34 pro *Εἰζένοσ* recte legitur *Ερμιοσ*, ex hoc loco et II, 1 colligi potest, Epeos potius comites Herculis, qui remanserint, Ennium dixisse. Sed Enniana reliquiae collectae mihi non sunt praesto.

³⁶⁾ Varrone, si audiendus est Merkelius l. l. p. CIV. Idem sequentem narrationem Santrae auctori tribuit, de quo viro Varronis fere aequali post Vossium de hist. Lat. III, p. 719 ed. alt. et ipse nonnulla p. XCVII attulit et Lerschius in Zeitschr. f. d. Alterthumsw. 1839 n. 13 et 43 et Mercklinus in Schneidewini Philologo III, p. 314 sq.

³⁷⁾ Argaeus nomen Macedonicum est, conformatum ratione eadem, qua Ptolemaeus; Herodot. hist. VIII, 139. Demosthen. contr. Aristocrat. p. 660. Diodor. biblioth. hist. XIV, 92. XVI, 2. Arrian. anab. VII, 16, 1. Pausan. descr. Graec. I, 7, 1. Georg. Syncell. chronogr. p. 401. 495. 498 sq. ed. Bonn. Justin. hist. VII, 2. Sed apud Festum etiam nymphaea dicta sunt pro nymphis, v. nuptias p. 170.

³⁸⁾ Horat. carm. II, 6, 3. Ovid. amor. III, 6, 46. Virgil. (?) eul. 342. Erravit Klausenius, quum dixit p. 945, his locis exceptis Argeum pro Argivo poni demum a Claudiano in Eutrop. I, 248. laud. Seren. 191; nam ne his quidem locis Argivi quidquam commemoratur, sed ad Argaeum montem Cappadociae pertinent, de quo vid. Forbiger Hdb. d. alt. Geogr. II, p. 46, estque et his diphthongus restituenda et in Rufin. II, 31. Sed Argiam pro Argivi facilius dixisse videntur, siquidem certum est, dixisse Ciceronem de nat. deor. I, 29. Tuscul. I, 47, 113. Adrastram filiam, uxorem Polyni-

Graece ἀργεῖον, musivum quod μούσειον. Omnino autem nullum est nomen Latinum, neque substantivum neque adiectivum, nisi ex peregrinis receptum, quod in syllabas *eus* vel *ea* vel *eum* exeat paenultima producta. Neque enim Cneum quisquam nobis opponet, qui ab initio Gnaivos fuit. Itaque quum Argeorum, uti ipsa sacra, ita nomen quoque non possit non haberi pro antiquissimo, colligitur, Ennium l. l. et Ovidium fast. III, 791, quum Argēos dicerent pede Molosso, sive versus heroici necessitate coactos sive falsa notatione praecoccupatos, producta syllaba violasse nominis integritatem. Sin quis ita existimet, linguae Latinae, sicut Graecae, non exiguam partem a Pelasgica origine esse repetendam, et notionem aliquam vel vocabulum primigenium videri subesse, a quo et ipsum Argos Pelasgicum et Argei Aboriginum, gentis Pelasgicae, seu utcumque populi Romani appellandi sunt proavi, nomina duxerint; eam sententiam equidem non usquequaque oppugnandam censeo, sed videndum tamen, ne, quae inde colligas, somniis sint quam verae rei similia, neve ex incertis incertissima confingantur.³⁹⁾ Sed videamus reliqua.

Spretis igitur Argis et Hercule fuerunt, ut item est apud Festum, qui dicerent, „post urbem a Gallis liberatam ob inopiam cibatus coeptos sexaginta annorum homines iaci in Tiberim, ex quo numero unus, filii pietate occultatus, saepe profuerit patriae consilio sub persona filii. Id ut sit cognitum, ei iuveni esse ignotum et sexagenaris vitam concessam; latebras autem eas, quibus arcuerit senem, id est cohibuerit et celaverit, sanctitate dignas esse visas ideoque arcaea appellata.“ Fabellam hanc quoque esse, non rei gestae memoriam, nemo non videt; quam qui commentus est, aut in contrarium, atque ceteri, vitium incurrit, quum, etiamsi a Numae institutione discesseris, nec rara nec levia pontificii muneris ante Gallicam cladem vestigia inveniantur,⁴⁰⁾ aut pontificum originem nomenque ab Argeorum sacro

cis, quod nomine proprio cum Hygin. fab. 69, Serv. ad. Virg. Aen. II, 261 sic vocavit Statius Thebaid. II. 203. 266. minime mirum est, nec debuit Statii eos versus referentem Priscianum instit. grammat. II, 8, 46 antestari Orellius ad Horat. l. l.; possent enim etiam meliori iure afferri Argus et Argeus, Danaae ex Phineo filii, ex Serv. ad Virg. Aen. VIII, 345, et Argius statuarius, Polycleti discipulus, ex Plin. nat. hist. XXXIV, 8, 19, in quo si quid fefellerit Plinium, de quo vid. Sillig. catal. artif. p. 83, neque indubitatum est, neque ad hanc quaestionem attinet. Apud Gellium X, 16 aliis in libris legitur „Argivum bellum, id est Achaicum“, aliis „Argium“. In titulo Tiburti ap. Orell. inscr. n. 1289: „Iunoni Argeiae“.

³⁹⁾ Haec quum saepe animum subeat cogitatio Klausenianum librum legenti, qui est de Aenea et Penatibus, tum non mediocriter movet p. 935 sqq., ubi ne Argis quidem sicutulosi nec Argivae Danaae Ioviali auro impletae nec ulli denique nomini aut fabulae aut ritui parsum est, ut Argeorum sacrum ad aquae dulcis puteos in terra argillosa effossos referatur. Contigit sane huic viro, nam de minoribus tacere praestat, non raro, ut serpentes, quod ait poeta, avibus geminaret, tigribus agnos. Quod non ita a me dictum accipi volo, ac si non multa ei debeam, quae sunt profecto plurima; immo lectionis amplitudinem in eo ingenique ubertatem admiror, ut qui maxime, sed nesciendi artem desidero.

⁴⁰⁾ Ti. Pontificius trib. pl., Liv. II, 44. Dionys. IX, 5; pontifices et augures regem sacrorum creantes, Dion. V, 1; iidem cum reliquis sacerdotibus ad C. Marcium Coriolanum missi pacem petitem, Dion. VIII, 38; de prodigiis consulti et Vestalem virginem Orbiniam incesti damnantes, Dion. IX, 40; cum auguribus aliisque sacerdotibus adhibiti comitiis centuriatis, quibus perlata est lex Icilia de Aventino publicando, Dion. X, 32; et iis, quibus leges decem tabularum, Dion. X, 37; pontifex ab Anco rege omnia sacra publica ex commentariis Numae in album relata proponere in publico iussus, Liv. I, 32 Dion. III, 36; aedes Mercurii pro pontifice dedicata, Liv. II, 27;

repetere noluit. Aliqua tamen non videntur esse contemnenda nec indigna, quorum in quaerendo ratio habeatur; veluti quod in explicando Argeorum nomine id quoque spectari debere docet, an e littera cum g prisco more commutata sit,⁴¹⁾ quamvis vana ratione ab arcendo ipse trahat sua arcaea; deinde quod Argeis in Tiberim missis cum Argeorum sacrariis necessitudinem intercedere tacite indicat; denique quod hic quoque iis testis accedit, qui barbarum illum morem necandi senes et bello inutiles ne a populi Romani quidem prisca feritate alienum fuisse putarent. Quem morem vix credibile est subito esse abiectum, sed paulatim increcente humanitatis vi abolevisse, nec nisi in calamitate publica, velut fame dominante, ad tempus revixisse; id quod posterorum pietas aut negandum duxit, velut Ovidius fast. V, 623 ait:

Corpora post decies senos qui credidit annos

missa neci, sceleris crimine damnat avos;⁴²⁾

aut certe emolliendum voluntaria morte substituta, velut de fame, quae fuit Proculo Geganio Macerino L. Menenio Lanato coss. a. u. 314, Livius narrat IV, 12: „multi ex plebe, spe amissa, potius quam ut cruciarentur trahendo animam, capitibus obvolutis se in Tiberim praecipitaverunt.“ Itaque quum mansisset Romae depontanorum appellatio,⁴³⁾ et proverbio, quo „sexagenarios de ponte deficientes“ dicebant, relato eo a nonnullis ad Aboriginum hostias humanas,⁴⁴⁾ sic populariter uterentur, ut senes de ponte Tiberino deficientes intelligerent;⁴⁵⁾ Varro qui in satira Sexagesi⁴⁶⁾ popularem eam rationem secutus

comitia tribunis plebis creandis post decemviralem potestatem a Q. Furio pont. max. habita, Liv. III, 54; Postumia virgo Vestalis incesti a pontificum collegio absoluta, Liv. IV, 44.

- 41) Voss. Aristarch. I, 15, 29. Conr. Schneider Grammat. d. lat. Spr. I, p. 231 sqq. 270 sq. O. Müller ad Paul. Diac. exc. Fest. v. acetare, p. 23. v. arcus, p. 203. Etrusk. II, p. 296. Becker Hdb. I, p. 111. Pleraque quidem eiusmodi exempla sunt, ut antiqui e scripsisse, g voce extulisse videantur; verum tamen etiam primigenium c vel k usu ita mollitum in nonnullis verbis erat, ut postea g scriberetur, ut prodigium *ἐπὶ τοῦ προδεικνύου*, a prodicendo s. praedicendo, Fest. s. v., p. 229; indigitamenta ab indictandis s. indicandis deorum nominibus, cfr. Ambrosch üb. d. Religionsbücher d. Röm.: ac nescio an recte „Indigetes Dii, quorum nomina vulgare non licet“, Paul. Diac. exc. Fest. s. v., p. 106, i. e. indicti. (Non eadem, at simili tamen ratione Apuleius de dogm. Plat. I, 5 summum Deum Platonis vocavit „indictum, innominabilem.“) De inicio et inligio Varr. d. l. L. VI, 9, 95 (V, p. 77) emendat. a. C. Lachmanno ap. Hertz. de Cincius p. 96. Alia exempla vid. ap. Schneider. p. 239 sq.
- 42) Nonius p. 523: „Sexagenarios per (?) pontem mittendos male diu popularitas intellexit, quum Varro de vita populi Ro. lib. II honestam causam religiosamque patefecerit.“ Festus p. 334: „Vanam autem opinionem de ponte Tiberino confirmavit Afranius in Repudiato.“ Nonius quod dixit per pontem mittendos, de eo mire, ut solet, argutus est Pfundius altital. Rechtsalt. p. 261.
- 43) Paul. Diac. exc. Fest. p. 75 Müll.: „Depontani senes appellabantur, qui sexagenarii de ponte deiciebantur.“
- 44) Festus p. 334: „Sexagenarios [de ponte olim deiciebant,] cuius causam Man[ilius hanc refert, quod Romam] qui incoluerint [primi Aborigines aliquem h]ominem, sexaginta [annorum qui esset, immolare] Diti patri quot[annis soliti fuerint.] quod facere eos de[stitisse adventu Her]culis. sed religio[sa veteris ritus observatione sc]irpeas hominum el[figies de ponte in Tiberim antiquo] modo mittere [instituisse...].“ Lactantius epitom. ad Pentad. 23, 2, qui locus respondet inst. div. I, 21, 6. 7: „Etiam ante“ (Iovem Latiarem sanguine humano propitiatum) „Saturno sexagenarii ex responso Apollinis de ponte in Tiberim deiciebantur.“ Cfr. annot. 31.
- 45) Cicero pr. Rosc. Amer. 35, 100: „Habeo etiam dicere, quem contra morem maiorum minorem annis sexaginta de ponte in Tiberim deiecerit.“ Nonius p. 86: „Carnales, seddules. Varro Sexagesi: Vix eefatus erat, quum

erat, libro II de vita populi Romani hanc honestiorem proposuisse religiosioremque visus est Nonio Marcello v. sexagenarios p. 523 Merc.: „Quum in quintum gradum⁴⁷⁾ pervenerant,“ ait, „atque habebant sexaginta annos, tum denique erant a publicis negotiis liberi atque otiosi; ideo in proverbio quidam putant venisse, ut diceretur sexagenarios de ponte defici oportere, quod suffragium non ferant, quod per pontem ferebant.“ Eandemque proposuit cum Sinnio Capitone⁴⁸⁾ sententiam Verrius Flaccus; haec enim leguntur apud Festum l. l.: „Sed exploratissimum illud est causae: quo tempore primum per pon-

more maiorum ultro carnales arripiunt, de ponte in Tiberim deturbant.“ (Scaliger ad Varr. de ling. Lat. VI, p. 191 Bip. legi voluit: „Casnares, seniles“; Gerlachius et Rothius in Nonii editione, Oehlerus in Varronis saturarum Menippearum reliquiis, quam huic loco medicinam fecerint, libris nondum ad me perlatis, nescio.) Nonius p. 214. „Murmur.. generis masculini; Varro Sexagesi: Acciti sumus, ut deponantur, murmur fit verus.“ Afranius ap. Festum p. 334. vid. annot. 42. Huc pertinet etiam in lepidissimo illo Catulli carmine 17 ad Coloniae, quod poeta ait vv. 8. 9. 23:

Quendam municipem meum de tuo volo ponte
ire praecipitem in lutum per caputque pedesque: — —
Nunc eum volo de tuo ponte mittere pronum:

deridens frigidum florentissimae coniugis maritum et Veneris militiae imparem ideoque scilicet pro sexagenario habendum; quod magis perspicuum fit exemplo arrogationis, in qua aetas eius, qui arrogare vult, an liberis potius gignendis idonea sit, consideratur (Gell. V, 19.) i. e. nam forte minor sexaginta annis sit (Ulpian. in Digest. I, 7, 15, 2), quasi sexagenarii generare non possint (Sueton. vit. Claud. 23): cfr. annot. 50. — Hinc Hirschkius Verf. d. Serv. Tull. p. 87. „Man könnte versucht sein, mit Rücksicht auf die eine Sage, welche die sexagenarii deponant auf die Argeer bezog (Fest. v. Sexagenarios) den Namen von ἀργεῖοι abzuleiten und auf unnütze alte Leute und Nichtsthuer zu beziehn, wie ja auch an den griechischen Thargelien schlechtes Gesindel zu diesem Volksopfer genommen wurde. Aristoph. Ran. 745. Hüllmann Röm. Grundverfassung S. 80.“ Nihil hac notatione infelicis. Nollem vir praestantissimus talibus experiendis cavillandi materiam praeberisset homini longe se inferiori; vid. ann. 33.

⁴⁶⁾ Vid. annot. 45.

⁴⁷⁾ Censorinus de die natali 14: „Varro quinque gradus aetatis aequabiliter putat esse divisos, unumquemque scilicet praeter extremum in annos XV. Itaque primo gradu usque ad annum XV pueros dictos, quod sint puri, id est impubes; secundo ad tricensimum annum adulescentes ab alescendo sic nominatos; in tertio gradu qui erant usque quinque et quadraginta annos, iuvenes appellatos eo quod rempublicam in re militari possent iuvare; in quarto autem adusque sexagesimum annum seniores vocitatos, quod tunc primum senescere corpus incipiat; inde usque finem vitae uniuscuiusque quintum gradum factum, in quo qui essent, senes appellatos: quod ea aetate corpus senio iam laboraret.“ Minus accurate et, ut videtur, memoriter, id est fide satis incerta (cfr. Purmann, in Schneidewini Philologo III, p. 70—72), Servius ad Virgil. Aen. V, 295: „Aetates omnes Varro sic dividit: infantiam, pueritiam, adolescentiam, iuventam, senectam“ etc. Itaque, etsi certum sit, Varronem aliquid etiam aliis in libris de aetatum nominibus dixisse, ut in rerum divinarum libr. I ap. Non. v. pueritia p. 156 et in libris ad Ciceronem ap. Serv. ad Virg. Aen. V, 409. VI, 304, tamen propter illum ipsum locum, cui haec annotamus, vix crediderim, aliunde Censorinum Varronianam sententiam retulisse, quam ex aliquo libro eorum, quos de vita pop. Rom. ille scripserat. Quos autem Varronis de gradibus libros Servius laudat ad Virg. Aen. V, 412, eos Iac. Cuiacius observ. VI, 11 recte iudicasse videtur pertinuisse ad gradus cognitionum.

⁴⁸⁾ De hoc viro Varronis fere aequali vel paulo inferioris aetatis praecipuus est libellus Martini Hertzii, Berolini a. 1844 editus, et dissertatio minor in Schneidewini Philologo I, p. 610 sqq.

tem coeperunt comitiis suffragium ferre, iuniores conclamaverunt, ut de ponte deicerentur sexagenarii, qui iam nullo publico munere fungerentur, ut ipsi potius sibi quam illi deligerent imperatorem; cuius sententiae est etiam Sinius Capito.⁴⁹ Hi sunt, de quibus Ovidius l. l. 633 ait:

Pars putat, ut ferrent iuvenes suffragia soli,
pontibus infirmos praecipitasse senes.

Quos tantos auctores tamque doctos quis miretur potissimum sequendos sibi putasse, ipsius rei memoria iam pridem exoleta, grammaticum Macrobiū⁴⁹⁾ Itemque recentis ac nostrae aetatis grammaticis antiquariisque tantum non omnibus de ea re persuasum est, sobrijs scilicet ingenijs digna et a fabularum incredibilium nugis aliena. Sane comitiis centuriatis in Campo Martio habendis, quibus exercitus imperabatur, eos, quibus propter aetatem et vacatio militiae erat et omnium publicorum negotiorum⁵⁰⁾

⁴⁹⁾ Macrobius Saturn. I, 5: „Hisne tam doctis viris, quorum M. Cicero et Varro imitatores se gloriantur, adimere vis in verborum comitiis ius suffragandi et tanquam sexagenarios maiores de ponte deicere?“ Etenim Quadrigarii et Lucillii hosque secutorum Ciceronis et Varronis exemplis ostendit, licuisse dicere: „mille verborum.“

⁵⁰⁾ Varro de vit. pop. Rom. ap. Non. v. sexagenarios: Quum... habebant sexaginta annos, tum denique erant a publicis negotiis liberi atque otiosi.⁴⁹ Festus l. l.: Sexagenarii, qui iam nullo publico munere fungerentur.⁴⁹ Seneca de brev. vit. 4: „A quinquagesimo in otium secedam, sexagesimus annus ab officiis me demittet.“ Id. ibid. 20: „Lex a quinquagesimo anno militem non cogit, a sexagesimo senatorem non citat.“ Itaque singulare est, quod apud Senecam rhetorem controvers. I, 8 P. Nonius Asprenas dicit: „Senator post sexagesimum et quintum annum in curiam venire non cogitur nec vetatur.“ Quod scire velim an ita explicari debeat, vacatione militiae a sex et quadraginta annos natis ad maiores quinquaginta annis translata, idem quindecim annorum spatium ad urbana negotia utrisque datum videri; vid. annot. 51. Certe non potius de peregrino quam de Romano more loqui rhetor videtur; sed redeamus ad sexagenarios. Plinius epist. IV, 34: „Prima vitae tempora et media patriae, extrema nobis impertire debemus, ut ipsae leges monent, quae maiorem annis LX otio reddunt.“ Rhetoric. ad Herenn. II, 13, 20: „Maior annis LX, et cui morbus causa est, cognitorem det.“ quae iuris formula fuit. Fragment. legis Serviliae repetundarum 6, p. 22 ed. Klenze: „Pr. quei inter peregrinos ius deicet, is in diebus X proxum., quibus h. l. populus plebesve iouerit, facito utei CDLvros legat, quei in hac ceivitate in eum annum, quo h. l. populus plebesve iouerit, ioudicent, dum nei quem eorum legat quei...]. . . . queive minor annis XXX maiorve annos LX gnatus siet“ etc., pariterque 7, p. 31 de CDLvris quotannis legundis. (Egger Latin. serm. vetust. reliqu. p. 234.) Lata lex inter annos urb. 648 et 654. Ulpianus libro XXVI ad Sabinum in Digest. I, 7, 15, 2: „In arrogationibus cognitio veritur, num forte minor sexaginta annis sit is, qui arrogat, quia magis liberorum procreationi studere debeat; nisi forte morbus aut valetudo in causa sit aut alia iusta causa arrogandi“ etc. Cfr. Gell. noct. Att. V, 19. Suetonius vit. Claud. 33: „Capiti Papiae Poppaeae legis a Tiberio Caesare, quasi sexagenarii generare non possent, addito obrogavit.“ Itaque Ulpianus fragment. 16, 3: „Claudio senatusconsulto maior sexagenario si minorem quinquagenaria duxerit, perinde habebitur, ac si minor sexaginta annorum duxisset uxorem.“ Etenim lege Papia Poppaea finitos fuisse matrimonii annos viro LX, uxori L, ex eodem Ulpiani titulo discitur; coll. Cod. Iustinian. V, 4, 27. VI, 58, 12. Hinc Senecae locus in libris moralis philosophiae, quem conservavit Lactantius inst. div. I, 16, 10: „Quid ergo est, quare apud poetas salacissimus Iuppiter deserit liberos tollere? utrum sexagenarius factus est et illi lex Papia fibulam imposuit? an impetravit ius trium liberorum?“ etc. Augustinus autem contr. Iulian. Pelagian. III, 11, 22 quod dicit: „Si vero in summam ducti amborum anni centenarium numerum excesserint, sic asseverantur non posse filios procreare, ut iure fuerit etiam constitutum, ne quisquam ius liberorum haberet, nisi cum amborum anni computati et simul ducti centum transisse docerentur.“ Id. ut ita diceret, commotus videtur centum annis Abrahae Isaacum generantis, de quibus ibi disputat, mutato C annorum saeculo cum saeculo annorum CX, quod efficitur consummatis, quos LX annos viro et L uxori lex Papia, uti diximus,

immunitas, abesse consentaneum erat; ac poterant qui per pontes suffragia laturi in septa seu ovile transibant, illos, quibus propter aetatem suffragii ius non esset, ab ipsis pontibus deiciendos clamare;⁵¹⁾ poterant, inquam; nec tamen, si fecerunt, videntur facturi fuisse, nisi quid ex antiquo more acuminis ei voci accessisset; ac ne ipsa quidem vox sine illo acumine potuisse videtur in proverbium venire, praesertim quum illis temporibus, quibus verisimile est coepta esse per pontes suffragia ferri, iam pridem maioribus quam quinquaginta annos natis aetas vacationem militiae dedisset, ut imperatoris deligendi obtractatio etiam ad minores sexaginta annis pertineret. Nam de vacatione iam constat bello Persico a. u. 583.⁵²⁾ Pontes⁵³⁾ autem, per quos suffragium ferre aliquando coeperunt, (neque enim ab initio eum morem obtinuisse, Festi verba „quo tempore primum.. coeperunt“ minime negligendo testimonio aperiunt.)⁵⁴⁾ non videntur illi fuisse antiquiores legibus tabellariis, quarum ad rationem, ubicunque prae-

praefinivit. Add. annot. 45. Potest quodammodo huc referri etiam quod Plutarchus scripsit in libro, an seni sit gerenda republ. 20, dixisse Tiberium Caesarem, turpe esse homini maiori quam sexaginta annos nato, manum porrigere medico; quod ille negans de prensandi potius dedecore dicendum putat, ultro enim oblatos honores accipere seni esse honestissimum.

- ⁵¹⁾ Et credible est, eam vocem interdum non caruisse effectu, quum ii, qui in C. Iulium Caesarem dictatorem conspiraverant, id egisse tradantur, ut „illum in campo, per comitia tribus ad suffragia vocantem, partibus divisus e ponte deicerent, atque exceptum trucidarent“; Sueton. vit. Caes. 80. Vix opus est commemorato, Caesarem perisse sexto et quinquagesimo aetatis anno.
- ⁵²⁾ Liv. hist. XLII, 33. 34; add. Senec. de brev. vit. 4. 20. Servium Tullium quidem regem, ut Gellius refert n. A. X, 28, C. Tubero (videndum an sit L. Tubero, Q. Ciceronis in Asia legatus, et C. apud Gellium aut cum L. mutandum aut prorsus delendum); in historiarum primo scripsit, inde ab anno septimodecimo, quo idoneus iam esse reipublicae arbitraretur, milites scripsisse, eosque ad annum quadagesimum sextum iuniores, supraque eum annum seniores appellasse. Eundem Livius I, 43 et Dionysius IV, 16 senioribus tradunt urbis custodiam mandasse, quum invenes foris bella gererent, eiusque rei exempla afferunt Liv. V, 10. VI, 6. Dionys. V, 75. VI, 72. Sed de Taberonis sententia utcumque discrepat inter Niebuhrium Röm. Gesch. I, p. 460 sq. et Huschkium Verlass. d. Serv. Tull. p. 140 sqq., dubitare licet, an gradus illi seniorum et senum, de quibus Varronem in libris de vita pop. Rom. dixisse putavimus ann. 47, ad Servianam divisionem ita recte accommodentur, ut seniores, qui urbis custodiam agerent, minores annis LX appellati videantur, maiores vero senes, iique etiam hoc negotio liberi et otiosi. Quae Niebuhrii videtur esse sententia. „Secundum Varronem“, ut est in Servii grammatici commentariis ad Virgil. Aen. V, 409, „senior et iunior comparativi sunt per imminutionem... ergo senior non satis senex“ etc. Seniores autem illos urbis custodes si quis suffragii iure indignos habuerit, traditum non invenio. „Dass grosse Männer auch in sehr hohem Alter zum Feldherrnbefehl berufen wurden, beweist zu Rom um so weniger, da die Ritter nicht nach dem Alter getheilt waren,“ verba sunt Niebuhrii l. I. p. 462 ed. II; cfr. Marquardt histor. equit. Rom. I, 2, p. 7.
- ⁵³⁾ Ponticulos recentiores quidam dixerunt, veteres non invenio dixisse; longe quidem alii fuere ponticuli, de quibus mentio est ap. Catull. 17, 3. Cicer. Tuscul. V, 20, 59. epist. ad Q. frat. III, 1, 2. Sueton. vit. Caes. 31. Inscript. Orell. n. 3671.
- ⁵⁴⁾ Itaque falli videntur, qui per pontes in Petronia amne factos centurias ad suffragia ferenda in ovile transisse putant, velut Klausenius l. I. p. 944, propter Festi locum v. Petronia p. 250: „Petronia amnis est in Tiberim perfluens, quam magistratus auspiciato transeunt, cum in campo quid agere volunt, quod genus auspici peremne vocatur.“ Eiusdem amnis mentio est ap. Paul. Diac. exc. Fest. p. 45: „Cati fons, ex quo aqua Petronia in Tiberim fluit, dictus, quod in agro cuiusdam fuerit Cati.“ Cuius aquae, si prope septa manaverit, tamen in ob-

ter Festi Noniique locos commemorati sunt, relati a scriptoribus deprehenduntur;⁵⁵⁾ ut, licet disertae desint auctoritates veterum, vix dubium sit, quin, tabella, tanquam vindice tacitae libertatis,⁵⁶⁾ data provocis suffragio, ut recte et ordine suffragia ferrentur, neve hominum turbulentorum et ambitiosorum fraudibus vitiarentur, pontium, id est angustorum ad septa adituum, instructio plane fuerit necessaria. Quum autem quattuor fuerint leges tabellariae liberae reipublicae temporibus,⁵⁷⁾ Gabinia, Cassia, Papiria, Caelia; Gabinia, quae fuit de magistratibus mandandis, prima lata est a. u. 615, Caelia de iudicio perduellionis ultima a. 647.⁵⁸⁾ Unde apparet, quam inepte Cicero lusisse dicendus foret in oratione pro S. Roscio Amerino a. u. 674 habita, quum diceret, habere se, qui minor LX annis de ponte defectus esset „contra morem maiorum“,⁵⁹⁾ si istos comitiorum in campo Martio pontes significasset.⁶⁰⁾ Nec mirum, quod Afranius, togatarum fabularum scriptor eximius, quo vivente leges tabellariae latae sunt, illam, Verrio scilicet Festove iudice, „vanam opinionem de ponte Tiberino confirmavit.“⁶¹⁾ Denique non dubitamus, quin a Romanis antiquitus, sicut ab aliis gentibus,⁶²⁾ homines immolari sint soliti; quid enim,

scuro cursus est. Nec a Festo centuriae, sed magistratus cum populo acturi transisse dicuntur. Pertinet potius Festi ille locus ad perennia auspicia magistratum amnes transeuntium, quae docet ipsa res fuisse antiquissima, Cicero autem suo tempore iam multis annis neglecta scribit, de divin. II, 36, 77. de nat. Deor. II, 3, 9. Quos quum ille libros scripserit circiter nonaginta annis post legem Gabiniam latam, quae fuit tabellaria prima, quarum cum ratione pontes illos comitiorum coniunctos fuisse putamus, colloquium autem de natura Deorum circiter sexaginta post illam legem habitum finxerit; omnis quae inter Petroniam annem et pontes ad septa ducentes necessitudo intercedere videtur, nescio an evanescat. Ceterum de auspiciis perennibus adeundi sunt loci Festi v. manalis fons, p. 157, et v. peremne, p. 245, et ipsum ritum discribentis Servii ad Virg. Aen. IX, 24.

⁵⁵⁾ Cicer. de legg. III, 17 (cfr. Plut. vit. Mar. 4). ad Attic. I, 14, 5. Rhetor. ad Herenn. I, 12, 21. II, 12, 17. Sueton. vit. Caes. 80.

⁵⁶⁾ Ut Cicero dixit, de leg. agrar. II, 2, 4.

⁵⁷⁾ Comitibus a Tiberio e campo ad patres translatis, de quibus vid. Lipsii excurs. ad Tacit. ann. I, 15. Rein. in Pauly Real-Encyclopädie d. class. Alterthumswiss. II, p. 559, sub Traiano principe senatum quoque in creandis magistratibus legem tabellariam adscivisse, auctor est Plinius epist. III, 20.

⁵⁸⁾ Cicer. de legg. III, 16. Cfr. Lael. 12, 41. Brut. 25, 97, 27, 106. — Oros. hist. V, 15.

⁵⁹⁾ Vid. annot. 45.

⁶⁰⁾ Optime haec omnia exposita sunt ab Ed. Osenbrüggenio in censura editionis Büchnerianae orationis Cicer. pr. Rosc. Amer. in Zeitschr. f. d. Alterthumswiss. 1836 nr. 125, p. 1006 sq., et iterum in propria editione, Einleitung p. 45 sqq. I. Fr. Wagneri dissertationem a. 1831 Lunaeburgi editam, in qua „quaeritur, quid sit sexagenarios de ponte“, divenditis omnibus a bibliopola exemplis, comparare non potui.

⁶¹⁾ Vid. annot. 42. — Afranium Caecili Terentique supparem facit Velleius hist. I, 17, 1, quorum alter a. u. 586, alter a. 595 decessit; idemque iterum II, 9, 3 Pacuvii atque Attii, quorum prior a. u. 614 octogenarius fuit, alterius quinquaginta annis minoris fabula Tereus acta est a. u. 651; Cicero Brut. 45, 167 imitatore C. Titii, oratoris et tragici poetae, Lucilianae aetatis viri, qui etiam a. u. 660 floruisse videtur (interpp. Cic. I. I. Westermann Gesch. d. röm. Beredtsamk. 52, 15. Fischer röm. Zeittafeln a. 661. Meyer. orat. Rom. fr. p. 207).

⁶²⁾ De senibus immolatis vid. Osenbrüggen priore loco p. 1007, altero p. 52 sqq. De hostiis humanis vid. Porphy. de abstinentia II, 53. Clement. Alex. protrept. 3, 42, p. 12 ed. Sylburg. 36 sq. Potter. Euseb. praeparat. euangel. IV, 16. de laudibus Constantini 13. Theodoret. therapeut. VII, p. 894 ed. Schulze. Cyrill. contr.

quod, etiamsi quis non plurimi pendat, quas de sanguine humano in honorem Iovis Latiaris profuso patres Christiani tragoedias excitant,⁶³⁾ „DCVII demum anno urbis,“ ut Plinius refert nat. hist. XXX, I, 3, „Cn. Cornelio Lentulo P. Crasso coss. senatusconsultum factum est, ne homo immolaretur, palamque fuit in tempus illud sacri prodigiosi celebratio;“ atque, etiamsi ad exterarum gentes id SC. referri posse videatur, ne post illud tempus quidem omnia teterrimi moris exempla in pop. Rom. deleta inveniuntur?⁶⁴⁾ non dubitamus, quin hominum priscis temporibus immolari solitorum vicarii fuerint illi, de quibus dicere coepimus, defecti quotannis in Tiberim Argei; uti pro certo posuit Plutarchus quaest. Rom. 86: *ὅτι τῷ μὲν τούτῳ τὸν μέγιστον ποιοῦνται τῶν καθαρῶν, νῦν μὲν εἰδῶλα ζῆπιτοῦντες ἀπὸ τῆς γεινόμενης εἰς τὸν ποταμόν, πάλαι δ' ἀνθρώπους.*

Verum quoniam haec nobis de Argeis dicendi materia oblata est, facere non possumus, quin de sacrariis Argeorum nonnihil commemoremus, quamquam spinosissima ea quaestio est ac fere, ut aiunt, quot homines, tot sententiae, quas et referre longum est et diiudicare, certe ut meus nunc captus est, fere τῶν ἀδυνάτων.⁶⁵⁾ Itaque, quum magna eius quaestionis pars non huc potius quam vel ad urbis Romae descriptionem vel etiam ad iuris publici historiam pertineat, ne fines huic libello constitutos longius egrediamur, missis virorum doctorum opinionibus controversiisque, afferendo veterum dicta ac proponendo nostram sententiam paucis defungi liceat. Varro igitur de ling. Lat. V, 8, 45 (IV, p. 14), postquam in referendis locis urbanis separatim de monte Capitolino, deinde de Aventino interiectoque Velabro dixit, sic pergit: „Reliqua urbis loca olim discreta, quom Argeorum sacraria in septem et XX partis urbis sunt disposita. (Argeos dictos putant a principibus, qui cum Hercule Argivo venere Romam et in

Julian IV, p. 128 sq. ed. Spanhem. Athanas. contr. Graec. p. 26 sq. ed. Colon. a. 1686. Tertullian. apologet. 9. Lactant. inst. divin. I, 21. epitom. ad Pentad. 23. E recentioribus Alexandr. ab Alexandro genial. dier. VI, 26 c. annot. Tiracquelli. De Graecis plurima contulit Wachsmuth. Hellen. Alterthumskunde II, p. 549 sqq. ed. alt.; et anno superiore separatim scripsit Reinh. Suchier in dissertatione Marburgensi ac programme Hanoviensi. De Massiliensibus quae tradidit Petronius ap. Serv. ad Virg. Aen. III, 57, iis simillima sunt, quae de Albanis Asiaticis Strabo XI, 4, 7, p. 417 ed. Techn. De Gallis et Romanis cfr. nostr. excurs. IV et V. De Hebraeis cfr. Winer bibl. Realwörterb. v. Iephta, et v. Opfer. De aliis laudatur F. C. Baur Symbol. u. Mytholog. II, 2, p. 293 sqq.

⁶²⁾ Vid. excurs. IV.

⁶⁴⁾ Vid. excurs. V.

⁶⁵⁾ Cfr. Bunsen Beschreib. d. Stadt Rom I, p. 146 sqq. 688 sqq. O. Müller in Boettigeri Archäologie u. Kunst. I, 1, p. 69 sqq. ad Fest. p. 385. Becker de Romae vet. mur. atq. port. p. 23 sqq. Hdb. I, p. 101. 127 sq. 220. 224sq. 247. 385. 417sq. 495sq. 529sq. 534. 565. 586 sq. Hartung Rel. d. Röm. II, p. 103 sqq. Huschke Verf. d. Serv. Tull. p. 62sq. 86sq. 706sq. Ambrosch Stud. u. Andeut. I, p. 198. 211 sqq. Klausen Aeneas u. d. Penat. p. 934 sqq. (Merkel ad Ovid. Fast. p. CLXXI.) Hertzberg de Diis Rom. patr. p. 54 sqq. Götting Gesch. d. röm. Staatsverfass. p. 59. 191 sq. Woeniger Sacralsystem d. Röm. p. 140 sqq. Theod. Mommsen röm. Tribus p. 15 sqq. 211 sqq. Pfund altital. Rechtsalterth. p. 259 sqq. Haec quidem mihi innotuerunt; sed quantumcumque huic loco studii atque acuminis a viris doctissimis in diversa abeuntibus impensum est, nondum discussa tot luminibus caligine, unice probamus Ambroschii modestiam, dicentis p. 211: „Ich gestehe, dass mir weder das Opfer der Binsenmänner, noch die Eintheilung der Stadt nach den Argeischen Kapellen in ihren Beziehungen auf die geistliche und städtische Verfassung des alten Roms hinlänglich klar ist.“

Saturnia subsederunt.) E quis prima est scripta regio Suburana, secunda Exquilina, tertia Collina, quarta Palatina.“ Eoque ordine singulas regiones describit §. 46—54 (p. 14—17); e quibus afferimus haec: 46. „In Suburanae regionis parte princeps est Caelius.“ 47. „Carinae et inter eas quem locum Ceroliensem appellatum apparet, quod primae regionis quartum sacrarium scriptum sic est:

Ceroliensis, quarticeps circa Minervium qua e Caelio monte iter in Tabernola est.“⁶⁶⁾

..... „Hinc oritur caput Sacrae Viae ab Streniae sacello, quae pertinet in Arcem“ etc. 48. „Eidem regioni attributa Subura..... in ea est Argeorum sacellum sextum.“ 50. In secunda regione: „Exquilliae duo montes habiti, quod pars [Oppius, pars] Cespeus mons suo antiquo nomine etiam nunc in sacrariis appellatur. In sacris Argeorum scriptum est sic:

Oppius mons, princeps Exquilis ouls lucum Facutalem; sinistra via secundum moerum est.

Oppius mons, terticeps cis lucum Exquilinum, dexterior via in Tabernola est.

Oppius mons, quarticeps cis lucum Exquilinum, via dexterior in Figulinis est.

Cespius mons, quinticeps cis lucum Poetelium [.....] Exquilinis est.

Cespius mons, sexticeps apud aedem Innonis Lucinae, ubi aeditumus habere solet.“

51. „Tertiae regionis colles quinque ab Deorum fanis appellati, e quis nobiles duo colles, Viminalis....., collis Quirinalis..... 52. Quod vocabulum coniunctarum regionum nomina obliteravit; dictos enim colles plureis apparet ex Argeorum sacrificiis, in quibus scriptum sic est:

Collis Quirinalis, terticeps cis aedem Quirini.

Collis Salutaris, quarticeps, advorsum est Apollinar, cis aedem Salutis.

Collis Martialis, quinticeps apud aedem Dei Fidi in delubro ubi aeditumus habere solet.

Collis Latiaris, sexticeps in vico Instelano summo, apud auraculum: aedificium solum est.“

54. In regione Palatina, postquam de ipso Palatio dixit: „Huic Germalum et Velias coniunxerunt, quod in hac regione scriptum est sic:

Germalense quinticeps apud aedem Romuli;

et Velicense sexticeps in Velia apud aedem Deum Penatium.“⁶⁷⁾

Paulus Diaconus exc. Fest. p. 19: „Argea loca Romae appellantur, quod in his sepulti essent quidam Argivorum illustres viri.“ Livius hist. I, 21 de rege Numa: „Multa alia sacrificia locaque sacris faciendis, quae Argeos pontifices vocant, dedicavit.“ Vetus glossarium Labbeanum: „Argiarra ἀργιδόματα.“⁶⁸⁾

⁶⁶⁾ Haec ex sacris Argeorum verba, uti sequentia, foedissimis vulneribus inflicta, quibus audacius critici mederi conati sunt, reddidi ex recensione Mülleriana, non quod hanc Bunsenii Beckerive aut aliorum emendationibus usquequaque veriolem putarem, sed quod in re obscurissima neque consilii neque iudicii mei esse intelligerem, quid praefendum esset, decernere.

⁶⁷⁾ Müllerus ad Fest. p. 385, numero sacrariorum in codicibus Varronianis tradito confusus, ex mutilis Festi verbis v. Mutini Titini p. 154 etiam tale quid effinxit:

„Velicense septiceps“ (vel „octiceps“) „apud sacellum Mutini Titini dextra via iuxta diverticulum“, quod nobis vel propter inaequalitatem distributionis numerum illum corruptum putantibus parum probatur. Cfr. Mommsen. p. 213 sq.

⁶⁸⁾ Scaliger et Vulcanius emendarunt: „Argei ara“, quod vix probandum; acutius O. Müllerus rra litteras e numeris ortas vidit; voluit ipse XXVII, mihi verius et scripturae monachicae propius videtur XXIV.

E Varronis verbis apparet, sacraria Argeorum ad quattuor illas urbis regiones pertinuisse, a quibus et mons Capitolinus et Aventinus fuere exclusi, et suo arbitrio uti, qui, quum non ultra sextum sacrarium singulis regionibus tributum apud Varronem inveniatur, reliqua tria in Capitolio quaerenda putant. Sunt autem eae regiones quattuor tribubus consentaneae, quas Servius Tullius rex instituisse dicitur, qui, ut Livius I, 43 ait, „quadrifariam urbe divisa regionibus collibusque, quae habitantur partes, tribus eas appellavit“; Varro enim scribit d. l. L. V, 9, 56 (IV, p. 17) sic: „Ad hoc quattuor quoque parteis urbis tribus dictae ab locis, Suburana, Palatina, Exquilina, Collina.“⁶⁹⁾ Et tribuum nomen et Servianorum institutorum ratio docent, plebis urbanae potissimum hic res agi, de patriciis non cogitandum,⁷⁰⁾ nec tamen ita, ut patres ab his regionibus exclusi Capitolium unice tenuisse putentur. Qui enim montem Capitolinum urbem patriciam faciat, non minus erraverit, quam qui Aventinum plebeiam. Hic, ut ager publicus, extra pomerium, ille, ut arx communis, intra; uterque non immerito a partium divisione exclusus.⁷¹⁾ Qui vero Argeos ab Argivis cum Hercule in Saturnia i. e. in monte Capitolino⁷²⁾ subsidentibus repetebant, non tam eo peccabant, quod urbis originem ad arcis conditores quosdam referebant, quam quod Argeos ab Argivis vocatos putabant, propriae linguae naturam ignorantes,⁷³⁾ ab eorumque sepulcris, tanquam heroum quorundam eponymorum, denominatos, id quod de sedecim vel septendecim tribubus rusticis⁷⁴⁾ commodius in opinionem venire poterat. Placeant sibi alii expiscando nescio quid verae historiae ex istis litteratorum Graecantium somniis, non invidio, nec nationum Italicarum pervetustam cum Graecis cognationem, ut ita dicam, atque consanguinitatem quandam infitior; idem tamen Argivos nihil

⁶⁹⁾ Fortuita videtur haec ordinis immutatio, non consilio facta; sic etiam Paulus Diaconus exc. Fest. v. urbanas tribus. p. 368 hoc eas ordine enumerat: 1, 4, 2, 3; Dionysius Hal. ant. IV, 14 hoc: 4, 1, 3, 2; Plinius nat. hist. XVIII, 3, 3 hoc: 1, 4, 3, 2; Livius epit. XX hoc: 2, 4, 1, 3. Cfr. Becker. Hdb. II, 1, p. 165 sq. Verus videtur regionum ille ordo atque etiam, quidquid contradixit Goettlingius Gesch. der röm. Staatsv. p. 236, augurali disciplinae convenientissimus.

⁷⁰⁾ Ideoque non magis de curiis veteribus, quibuscum sacraria Argeorum confudit Goettlingius p. 59 et 191 sq., aliis argumentis satis refutatus a Beckero Hdb. I, p. 101. Quamquam est aliqua ratio, qua conferri cum curiis Argei queant, uti mox dicitur.

⁷¹⁾ Wachsmuth. hellen. Alterthumsk. I, p. 805 ed. alt.: „Wesentlicher Bestandtheil eines heroischen Gau's war die Burg, aber gleichwie die Heroen aus der Masse hervorragten, so wird jene nicht sowohl als im Gau begriffen, vielmehr als ein zu ihm Geselltes betrachtet.“

⁷²⁾ Varro d. l. L. V, 5, 42 (IV, p. 13) de monte Capitolino scribens: „Antiquum oppidum in hoc fuisse Saturnia scribitur.“ Cfr. ann. 31.

⁷³⁾ Vid. p. 13.

⁷⁴⁾ Aemilia, Camilla, Claudia, Cornelia, Fabia, Galeria, Horatia, Lemonia, Papiria, Pollia, Popillia, Pupinia, Romilia, Sergia, Veturia, Voltinia. Ita Beckerus Hdb. II, 1, p. 169: alias alii, aliis omissis, in ordinem receperunt, ut Niebuhr. röm. Gesch. I, p. 433 ed. sec. Hüllmann. röm. Grundverfass. p. 68. ius pontif. d. R. p. 7 sqq. Huschk. Verf. d. S. T. p. 658 sq. Grotfend. röm. Trib. in Ztschr. f. d. Alterthumsw. 1836 n. 114, p. 915 sq. Goettling. Gesch. d. r. Staatsv. p. 238. Th. Mommsen. röm. Trib. p. 7. Pro decima septima Crustumina Niebuhrus Tarquiniam excidisse putavit. Reliquae XIV eaeque anno 259 recentiores non ab hominibus, sed, sicut urbanae, a locis nomina habuerunt. Notum est, decem tribus Atticas ab heroibus fuisse appellatas.

hic morandos censeo.⁷⁵⁾ Dicam breviter, quod sentio. Constat comitia curiata patriciorum fuisse, tributa plebis, illa a curiis, haec a tribubus dicta; et curiata quidem, ut est nobilissima sententia Laelii Felicis ap. Gell. noctt. Att. XV, 27, „cum ex generibus hominum suffragium ferretur,“ tributa, „cum ex regionibus et locis.“ Itaque ut patricii distributi erant per gentes, sic plebei per loca. Illorum tres fuere antiquae tribus gentiliciae (*φυλαὶ γενικαί*, Dionys. IV, 14), Ramnes, Tities, Luceres, singularum denae curiae, universae triginta, quibus sua fuere sacra; horum quattuor tribus regionales (*φυλαὶ τοπικαί*, Dionys. l. l.), Suburana, Exquiline, Collina, Palatina, singularum seni loci sive pagi, universi quattuor et viginti, item suis sacrariis praediti; hinc loca Argea, locos Argeos vocabant. Itaque Festus „Argea loca“ dixit, Livius „loca, quae Argeos pontifices vocant,“ Varro non „sacraria Argea,“ sed „Argeorum.“ Respondeant igitur Argei quadantenus curiis, sed ut haec ad patricios *γενικῶς*, illi ad plebem potissimum *τοπικῶς* pertineant. De nominis origine nolim argutari; interim placebit, qui probarit, dici potuisse ab eriscendo i. e. dividendo.⁷⁶⁾ Ad numerum vero quod attinet, non dubitamus iis accedere, qui corruptum existimant

⁷⁵⁾ Paucis hic commemoretur Argiletum, quod inter forum Romanum et collem Quirinalem prope Suburam situm ostendit Beckerus Hdb. I, p. 257 sq. De hoc similia fabulati sunt grammatici veteres. Varro d. l. L. V, 32, 157 (IV, p. 44): „Argiletum sunt qui scripserunt ab Argola seu quod is huc venerit ibique sit sepultus.“ (Müllerus „Agrola“ post „seu“ inseruit, vereor, ut recte.) Argus vulgo vocatur, cuius de morte plures fabulas tradit Servius ad Virg. Aen. VIII, 345; a qua morte dictum locum plurimos credidisse praeter Virgilium l. l. testis est Martialis, qui per tmesin Argi letum vocibus interpositis dixit epigr. I, 117, 9. II, 17, 3. Contra „alii ab argilla, quod ibi id genus terrae,“ ut Varro ait l. l., vel „Argiletum, quasi argilletum, multi volunt a pingui terra,“ ut Servius l. l. Sed non magis hoc mihi persuadetur, non modo eam ob causam, quam attulit Beckerus Hdb. I, p. 261; verum etiam quod neque argillae vocabulum adeo antiquae Latinitatis esse videtur, neque „sacri nemus Argileti“ vel adeo strata terrae argillosae per solum diffusa dici satis commode posse argilletum i. e. locus argillis obsitus, ut saxetum, quercetum, rosetum, alia. Nondum inveni, qui et ipse *περικτικῶς* locum cavernosum dixerit, quod prope lacum Avernum, teste Ephoro ap. Strab. geogr. V, 4, 5, p. 396 Tchn. (unde Eustath. ad Homer. Odys. 2, 13 et ad Dionys. perieg. 1166), mansiones quaedam subterraneae, Cimmeriis ab ipso tributae, argillae vocatae fuerunt. (Cfr. Suid. v. *Ἀργεῖλλα*.) De quo loco vid. Marx. ad Ephor. fragm., p. 148 sq. quosque ibi laudavit, et Klausen. Aen. p. 209. 937. 963. cfr. Merkel. p. CLXXI.

⁷⁶⁾ De c et g permutatis cfr. ann. 41. Klausenius et Huschkius quae tentaverint in hoc nomine, supra commemoravimus; annot. 39. 33. 45. Hartungo II, p. 104, recte indicanti, scirpeos illos Argeos, de quibus ante diximus, fuisse „Sühnopfer für die entsprechenden Stadttheile“, visum est vocabulum argeus maxime convenire ad Graecum *ἄργος*, quod non solum fuerit urbis clarissimae aliarumque quarundam nomen proprium, sed potius ab initio appellativum, auctore Strabone, loci naturam denotans atque etiam postea vernaculum Thessalis. Strabo enim VIII, 6, 9, p. 200 Tchn. *ἄργος* apud recentiores vocari ait campum (*πεδίον*), maximeque Thessalicum et Macedonicum vocabulum putari; campum vero maritimum (*κατὰ Θάλασσαν, παραθαλάσσιον*) dicitur Stephanus Byz. v. *Ἀργος* et Eustathius ad Dionys. perieg. 419, (unde fortasse apud Strabonem restituas *πεδίον λέγεται παραθαλάσσιον παρὰ τοῖς νεωτέροις*), quod nisi esset, cogitares de Septimontii pagis Mommsenianis, p. 16 et 212. Goettlingius vero p. 192 ab arcendo, sicut nonnulli apud Festum v. sexagenarios, arceos dictos putavit, sed correpta paenultima et potestate activa, quemadmodum abigeos ab abigendo, permutatis c et g argeos, uti vice versa urceum ab urgendo; arceri enim piacula (die Sünde). Saltem recte fecit, quod Argēos Argivos arcuit. Idem melius certe quam hos referri huc posse ait *ἄργια* et *ἀργεῖνες*, cogitans minus recte de Atticorum sacris gentiliciis. Ferrem quodam pacto *ἀργεῖνες*, si constaret, ab eodem verbo primigenio ductos, a quo *ἀργαίς τὰ ἱερά χωρία καλεῖται, τὰ ἀμειρωμένα τοῖς θεοῖς*, in Lexic. rhetor. in Bekker. Anecd. Gr. p. 287, i. q. *τέμενος* (a verbo *τέμνειν*, ut sacrum a secando, quod resectum est a reliquis; cfr. Gesenius hebr. u. chald. Hdwörterb. v.

et pro VII et XX facillima mutatione rescribendum IIII et XX;⁷⁷⁾ qui numerus non minus in rebus antiquis quam tricenarius auctoritatis habet, cfr. Huschke p. 706. Dicta autem videntur ea loca princeps, terticeps, quarticeps, quinticeps, sexticeps, sive quod ibi coepere singuli Argei, sive quod ii loci singulis sacellis capti sunt, seu, quod parum differt, quod ibi pro singulis auguria capta.⁷⁸⁾ Secundae et tertiae regionis Argeos per montes et colles descriptos videmus; ex prima et quarta qui nominantur Cerolien-sis et Germalense ac Veliense, his qualia nomina subtracta simulque audienda sint, quaeque descriptionis causa fuerit, latet.

Sunt igitur totidem loci Argei, quot scirpea hominum simulacra, Argeos itidem nominatos, Varro dicit quotannis de ponte sublicio a sacerdotibus publice deiici solere in Tiberim. Unde apparet, illud sacrificium ad totius civitatis expiationem ita spectasse, ut pro singulis locis singula simulacra deicerentur, nomenque ab ipsis locis in vicarias effigies transiret. Quod ita fortasse interpretandum est, id actum esse ab initio, ut urbs aqua lustraretur; ideo singulorum Argeorum vicarios fluvio datos singulos homines, senes opinor, deinde pro hominibus simulacra. *Καθαρόν* enim ritum dictum vidimus a Plutarcho quaest. Rom. 86. Qui vero XXX simulacra deiecit dixerunt, ut Dionysius I, 18, quem, ut Graecum, minus credibile est ipsi sacrificio adfuisse, quam Varronem Romanum, ideoque fide huic posthabendum, ii aut XXVI tribus rusticas Servianas (Dionys. IV, 15. Varr. ap. Non. v. viritim, p. 43.) cum IIII urbanis computasse videntur,⁷⁹⁾ aut de curiis patriciorum cogitasse⁸⁰⁾ parum tempestive, quum Argeos non ad patriciam gentium rationem, sed ad plebeiam locorum potius revocandos dixerimus.⁸¹⁾

charam). Possis etiam, ut curias cum *γοαρτίας*, ita Argeos comparare cum *δήμοις*, scilicet vocatis *ἐπὶ τοῦ δαίεσθαι*, ut *χώρα* continetur cum verbo *χωρίζεω*. Sin tamen utique sacri notio desideratur, occurrit, haruspices (*ἱεροσκοποῦντες*) apud grammaticos, Donatum ad Terent. Phorm. IV, 4, 28 et Velium Longum de orthogr. p. 2233, denominatos dici ab haruga (*ἱερειῶν*), aruspices ab aruga, quam quidam arvigam dicebant; unde efficias locos arugeos sacris faciendis sive hostiis immolandis destinatos. Sed oblitus sum, me noluisse arguari. Unum addo; etiam nomen proprium gentile est Argius, et invenitur quidam Q. Argius Q. f. Celer in lapide Telesino ap. Iacobonium append. ad Fonteii comment. de prisca Caesiorum gente (Bononiae a. 1583) p. 37.

⁷⁷⁾ Plane geminum errorem in loco Festi v. novae curiae, p. 174 corrigendum esse, iam pridem optimi critici intellexerunt, quibus frustra hodie quidam repugnant: „Septem curiarum per religiones evocari non potuerunt; itaque Foriensis, Raptae, Veliensis, Velitiae res divinae fiunt in veteribus curiis;“ scribendum: Quatuor.“ V enim apud veteres scribebatur lineolis non in angulum acutum coeuntibus, sed infra dextrorsum curvatis, ut etiam nuper deprehensum est in fragmento codicis vetustissimi libri XCVIII historiarum T. Livii.

⁷⁸⁾ Paul. Diac. p. 71: „Deinceps, qui deinde coepit, ut princeps, qui primum coepit.“ p. 75: „Deincipem antiqui dicebant proxime quemque captum, ut principem primum captum.“ Posteriori rationi faveret anceps, si a capi-endo potius quam a capite ductum nomen esset; nam horum in nominum declinatione, quae in ceps exeunt, anomalia saepe analogiam obscuravit, ut dicerentur ancipes et ancipites, bicipes et bicipites, praecipites et praecipites (Priscian. inst. VI, 18. VII, 9; sed „securicula ancipes“ ap. Plaut. Rud. IV, 4, 114 singularis est;) et ab Apuleio florid. III, 16 „deincipiti die“, quod est rationi priori propius. — Fortasse etiam in sacriis Argeorum secundus quisque locus, qui apud Varronem nescio quo casu nullus apparet, dictus fuerat deinceps.

⁷⁹⁾ Cfr. Mommsen r. Tr., p. 214. — E Dionysii loco Aldus interpolavit Varronianum mutando XXIII in XXX.

⁸⁰⁾ Ut fortasse Ovidius fast. V, 627, si recte iudicavit Merkelius p. CIV et CLXXI, in illis versibus:
Falcifero libata seni duo corpora, gentes,
mittite, quae Tuscis excipiantur aquis.

Putaverunt quidam viri docti, per haec Argeorum sacraria quotannis pontifices cum virginibus Vestalibus aliisque sacerdotibus pompam duxisse; quod etsi per se non est incredibile, iis tamen, quae

legendum: „quot corpora gentes,“ ut hyperbato usus poeta gentes pro curiis dixisse videatur. Item Santra eiusdem Merkelii iudicio p. CIV; vid. supr. p. 12. Fortasse Fordicidia fraudi fuerunt, v. annot. 89.

- *) Non dubito fore plerosque, qui vix aequo animo ferant, quum ab homine novo seu potius inquilino harum litterarum et iuris Quiritium experte hanc legent prolatam sententiam, pontificatum illum populi Romani tot clarissimis nominibus patriciis splendidum, in quem a. u. 454 demum lege Ogulnia aucto sacerdotum numero quattuor de plebe allecti traduntur (Liv. X, 6, 9), a. u. 500 demum primus ex plebe creatus pont. max. Ti. Coruncanus (Liv. epit. XVIII), tamen videri ab initio pertinuisse ad rem plebeiam. Quibus fere respondemus, posse factum esse, ut aut occupata a patriciis iura aliquanto post demum plebs recuperarit, aut summa quaeque sacerdotia non visa sint nisi a primoribus civibus optimoque iure praeditis debere administrari; neque vero tam certam nobis stare sententiam, nihil ut reliquum esse controversi videamus, verumtamen a nobis non impetrasse, ut, quae lucubrantibus identidem coniectura sese obtulisset, eam ut silentio opprimeremus. Videant doctiores, utrum prorsus sit abiicienda, an digna, de qua amplius quaeratur. Interim age, potiora quaedam argumenta ponamus. Quattuor igitur pontifices, quos ante legem Ogulniam Livius fuisse scribit, (qui ubi sub regibus et II, 2 singulari numero pontificem dicit, maximum intelligi vult,) cum quattuor tribubus ac regionibus urbanis ita conveniunt, ut singuli singularum sacris praefuisse videantur, quintus, quem Cicero de re publ. II, 14 commemorat, pro maximo habendus ac praepositus universis. Hinc quattuor de plebe ab Ogulniis additi, quum priorum locos patricii tenuissent. Pariter cum tribus tribubus gentilicis conveniunt tres flamines maiores, quorum nunquam non patricia fuere sacerdotia, sicuti eius, qui cunctis praeerat, regis sacrorum. Hinc intelligitur, cur in antiquo ordine sacerdotum primo loco fuerit rex, dein flamen Dialis, post hunc Martialis, quarto Quirinalis, quinto denique pontifex maximus; vid. Fest. v. ordo sacerdotum, p. 185; cfr. Gell. X, 15. Deinde cum comitiis tributis coniunctos pontifices invenimus. Q. Furio pontifice maximo comitia habente primi post decemviralem potestatem alteramque plebis secessionem tribuni plebis creati sunt; Liv. III, 54; eadem ratione, qua saepius consularia comitia ab interrege sunt habita. Ac probabile est, idem factum, quum post primam plebis secessionem tribuni plebis instituti sunt, indeque leges sacratas exstitisse et sacrosanctam potestatem. Quod autem tentatum est a. u. 609 lege Licinia (Cic. Lael. 23, 96), effectum a. u. 650 lege Domitia (Cic. de leg. agrar. II, 7, 18. epist. ad Brut. I, 5. Sueton. vit. Ner. 2. Vellei. II, 12, 3), ut cooptatio collegiorum ad populi beneficium transferretur, et sacerdotes per tribus XVII sorte ductas crearentur, eo scilicet consilio, si verum dixit Cicero de leg. agr. I. l., ut supplicaretur populo, et quod populus per religionem sacerdotia mandare non poterat, ut minor pars populi vocaretur: eadem iam pridem fuerant comitia pontificis maximi; Cic. I. l. Quum enim reliqui pontifices ante legem Domitiam a collegio cooptarentur, maximus comitiis tributis creabatur; qua de re brevitatis causa unum appello Norisium cenotaph. Pisan. I, 5, p. 87. II, 5, p. 176 sqq. (ed. Pis. a. 1764). Verum quod de minore parte populi Cicero ait, quamquam haud dubie minor pars fuit, ex quo XXXV numero tribus factae sunt, id tamen pro consilii tum ratione callide de populi auctoritate detrahenti non crediderim statim ab initio sic fuisse institutum; fuisset enim, ut equidem sentio, res nimium mira, si quod IX tribus scivissent, eo reliquae XXVI se teneri voluissent; sed rem vetustissimam ea, quae in sacris esse solet, immutabilitate in alia tempora perdurasse; atque sicuti, quod est in Ciceroniana oratione de harusp. respons. 6, 12, quod tres pontifices statuissent, id semper satis sanctum senatui populoque Romano esse visum, ab iis ortum est temporibus, quibus ante legem Ogulniam quattuor vel quinque fuere pontifices, ita XVII illam tribunum potestatem putaverim pertinere ad eorum temporum memoriam, quum, ut a. u. 259, XVII essent tribus rusticae caeque gentilicis nominibus appellatae (v. annot. 74), hisque quintum pontificem i. e. maximum ita respondisse, ut quattuor reliqui quattuor urbanis. Mitto iam M. Aemilium Scaurum pont. max. a Cn. Domitio trib. pl. (a. u. 650) postulatum, quod ipsius opera multa sacra pop. Rom. oblitterata aut eversa essent (Ascon. in Cic. or. pr. Scaur. I, 1); mitto iis in locis, quos ann. 40 attuli, exceptis ac fortasse ne excipiendis quidem virginum Vestalium iudiciis, dispici quandam in pontificibus plebis gratiam; pluraque nunc argumenta sciens praetereo,

afferri solent, veterum scriptorum dictis non necessario efficitur. Ovidius fast. III, 791 de die tertio post Idus Martias locutus haec ait:

Itur ad Argeos (qui sint, sua pagina dicet,)

haec, si commemini, praeteritaque die.

Qui quum in sex, qui supersunt, fastorum libris iterum Argeos nominatim non commemorarit, plurimi non viderunt, „paginam“ eam incipere ab l. V v. 621 et pertinere ad v. 662, quibus de versibus iam saepius dictum nobis est. Vidit vero Merkelius p. CLXX. Nec aliam, quam quae redit Idib. Mai., hoc loco indicari Argeorum caerimoniam, videtur etiam ex Ennii illis versibus colligi posse, quos attuli p. 10 et ad festa, quae fuerunt circiter Id. Mart., spectare intelligo. Nam „mensae“ quidem „et ancilia“ nos commonefaciant dierum Salarium, qui quum plurimi essent mense Martio, tum ipsis Idibus Mamuralia cum memoria Mamurii Veturii, anciliorum artificis, agebantur; vid. Merkel. l. l. Müller. ad Varr. VI, 6, 45. Cfr. Ovid. f. III, 260—392. Eisdem „Idibus est Annae festum geniale Perennae“, Ov. 523, quo festo plebeio repetebatur memoria Annae Bovillanae aniculae, quae quondam plebi in Monte Sacro cibatus inopia pressae „fingebat tremula rustica liba manu, atque ita per populum fumantia mane solebat dividere,“ v. 670 sqq.⁸²⁾ Quae sive verior causa est, sive ea, quam graecatiorem, ut ita dicam, poeta cecinit v. 734—767; Liberalibus, qui dies agitur d. III post Id. Mart., „vilis anus populos ad sua liba vocat,“ v. 726; „per totum oppidum eo die sedent sacerdotes Liberi, anus edera coronatae, cum libis et foculo pro emptore sacrificantes,“ Varro d. l. L. VI, 3, 14 (V, p. 55). Satis hinc apparet, quid cogitaverit Ennius scribens: „libaque, fictores.“ Itaque si teste Ovidio, „hac praeteritaque die itur ad Argeos,“ eosdem patet significare Ennium; eosdem vero Ennii interpretes Varro dixit fieri e scirpis simulacra hominum XXIII, eaque quotannis de ponte sublicio a sacerdotibus deiici solere in Tiberim. Id quod Idibus Maiis fieri ipse Ovidius refert V, 621 cum Dionysio I, 38 et Plutarcho qu. R. 32. 86. Neque alia meo iudicio apud Gellium X, 15 sententia est Fabii Pictoris,⁸³⁾ ubi inter caerimonias, quas flaminicam Dialem seorsum aiebant observitare, refert: „atque etiam cum it ad Argeos, quod neque comit caput neque capillum depectit.“ Etenim Plutarchus qu. R. 86, quaerens cur mense Maio uxores non ducantur, ait: ἢ δτι τῆ μὲν τούτω τὸν μέγιστον ποιούνηται τῶν καθαρῶν, νῦν μὲν εἰδωλα ἑπιτυόντες ἀπὸ τῆς γεφύρας εἰς τὸν ποταμόν, πάλαι δ' ἀνθρώπους; διὸ καὶ τὴν φλαμινίαν, ἱερὰν τῆς Ἥρας εἶναι δοκοῦσαν, νενομίσται σκυθροπάξειν μήτε λονομένην τηρικαῖα μήτε κοσμουμένην. Id vero dubium est, quid sit, quod idem sacrum et biduo post Idus Martias et Idibus Maiis (et his quoque biduo, ut Merkelio quidem l. l. visus est indicare voluisse Dionysius l. l.) actum tradatur. Bis quotannis actum vix credideris, quamquam tempus nuptiis

quod aut leviora sunt, aut sine ambagibus explicari non possunt; unum addo, quod Livius ait, I, 20, Numam sacra omnia pontificis scitis subiecisse, ut esset, quo consultum plebes veniret.

⁸²⁾ Etsi non faciam permagni, tamen non annotare nolui, casu singulari etiam in hoc versu Enniano concurrere famis plebeiae memoriam cum sacrificio Argeorum, qua de re aliquid diximus p. 14.

⁸³⁾ Non, ut plerique volunt, Masurii Sabini, Icti sub Tiberio et Nerone clarissimi (Voss. hist. Lat. I, 21. Fabric. bibl. Lat. III, p. 489 sq. ed. Ern. O. Iahn ad Pers. sat. V, 90), cuius nil nisi brevis sententia est a Gellio Fabianis verbis interiecta.

infaustum et flaminicae ille castus etiam aliis anni temporibus redit.⁸⁴⁾ In fastorum vero lapideorum, quae supersunt, fragmentis quod neutro loco de ea Argeorum caerimonia mentio facta est, id etiam aliis diebus festis accidit. Si mihi sententia dicenda sit, aut conceptivas fuisse ferias putaverim, aut, quum quodam tempore certas ob causas ex alio in alium mensem traiectae essent, diversorum temporum memoriam sive iisdem in fastis haesisse, sive variis ex fastis ab Ovidio esse conflatae. Fortasse aliquoties ad initium anni consularis reductum fuit sacrum, exin compluribus annis immotum mansit. Nam antequam ab a. u. 601 consules Kalend. Ianuar. magistratum inire coeperunt, qui dies post id tempus sollemnis ei rei permansit, inde ab initio secundi belli Punici per septuaginta circiter annos consules magistratum inierunt Idibus Martiis; Becker. Hdb. II, 2, p. 100 sqq. Fischer Zeittaf. a. 532 et 601. Eodem vero tempore Q. Ennius poeta Romae floruit, quem ad postrid. Id. Mart. Argeos referre intelleximus. Sed ante id tempus vix fuit rei publicae ac praesertim plebeiae, quacum et Argeos et vero etiam pontifices pluribus rationibus contineri nostra fert opinio (vid. p. 22 et 24), ullum annis decemviralibus gravius, quibus Idus Maias solennes ineundis magistratibus erant; Becker. p. 97. 134. Fischer. a. 304 sq. Inde Idib. Mai. deiecti Argei videntur; ac fortasse id feriarum tempus restitutum post a. 601, nisi Ovidium Dionysiumque et Plutarchum, quod caerimoniae, quam usque ad eorum tempora agi solitam Dionysio affirmanti facile credimus, ipsi, ut peregrini, non adfuissent, de tempore non sibi cognita, sed a vetustis auctoribus accepta retulisse existimemus.⁸⁵⁾ An illud Ovidianum „si commemini“ complementum numerorum potius quam dubitantis vox esse videbitur?

⁸⁴⁾ Ovidius fast. III, 397, ubi de Mamuralibus i. e. Idib. Mart. dixit:

His etiam coniux apicati cincta Dialis
lucibus impexas debet habere comas.

Et VI, 229 de eo die, quo sterces deferebatur ex aede Vestae i. e. post. d. III Id. Iun., haec sibi dicentem facit flaminicam Dialem:

Non mihi detonsae crines depectere buxo
non unguis ferro subsequisse licet,
non tetigisse virum, quamvis Iovis ille sacerdos,
quamvis perpetua sit mihi lege datus.

De nuptiis per eadem tempora differendis vid. III, 393 sqq. VI, 223 sqq. 233 sq. Fuere illi dies purgatorii, et prior ille castus verius a Merkelio ad Argeorum caerimoniae quam ab ipso Ovidio ad Saliorum relatus videtur. De Servii loco ad Virg. Aen. II, 166, quo pontificum quaedam cum Saliorum sacris necessitudine indicari videtur, alias dicemus. (NB. castus a carendo; caerimonia i. e. caesimonia a caedendo, ut feriae et festum a feriendo.)

⁸⁵⁾ Maiis Idibus nescio an commendationi sit, quod legitur ap. Serv. ad Virgil. bucol. VIII, 82: „Virgines Vestales tres maximae ex Nonis Maiis ad pridie Idus Maias alternis diebus spicas adreas in corbibus messuariis ponunt, easque spicas ipsae virgines torrent, pinsunt, molunt, atque ita molitum condunt. Ex eo farre virgines ter in anno molam faciunt, Lupercalibus, Vestalibus, Idibus Septembribus, adiecto sale cocto et sale duro.“ „Liberalibus“ legerem, propter religionem ab Ovidio f. III, 393 sqq. commemoratam, nisi constaret, Lupercalia fuisse diem februatum i. e. purgatorium vel lustralem; Vestalia, quae a. d. V. Id. Iun. agebantur, VII ante die quam ex aede Deae sterces deferretur (annot. 84), in tempus religiosum incidebant; Idus Septembres, quod clavo pangendo solennes erant, ad anni initium quoddam spectabant; v. Müller. Etrusk. II, p. 330. Ergo non contemnendum putamus, quod illis ipsis diebus initium virginibus Vestalibus erat molae salsae faciendae, quos

Neque tamen hoc, quod modo dixi, ita premam, ut, quum praetoriam potestatem e consulari natam esse constet, id quoque eodem spectare censeam, quod Dionysius praetores Argeorum deiectioni affuisse scribit. Vix enim dubium esse videtur, quin affuerint ex mandato senatus, qui curabat, ne quid aut patriarum religionum mutaretur, aut peregrinarum, nisi ipso iubente, adscisceretur; Becker. Hdb. II, 2, p. 452. Eius enim curae praetori demandatae plura exempla inveniuntur.⁸⁶⁾ Reliqui, οἱς παρῆναι καὶ ἰσοπογγίας θέμις, qui hic fuerint, an servi tantummodo et peregrini prohibiti fuerint (cfr. Paul. Diac. v. exesto, p. 82), non dicam; de flaminica vix cogitandum, quae huic caerimoniae non magis interfuisse videtur, quam aliis, quorum temporibus propter communem religionem aequae sordebat.⁸⁷⁾ Quaerentibus vero, quid causae fuerit, cur a Vestalibus potissimum Argei illi deiecti sint, quum alia plura responderi possint,⁸⁸⁾ tum hoc simplicissimum videtur, nulla fuisse Romae sacerdotia ad urbis universae expiationem magis idonea, quam ea, quae ad universam urbem pertinebant, virginum Vestalium dico, non tam quod „Vesta eadem est et terra“ (Ov. f. VI, 267. Augustin. d. civ. Dei VII, 16), quam quod cum eius numine coniuncta est origo urbis, cuius ea quasi focum amplexa suo delubro Penates populi Romani continebat, atque pontificum, quibus et permagna cum Vestalibus necessitudo erat et summa sacrorum cura, et, ut nobis quidem visum est, quaedam ab initio cum urbis in regiones, populi urbani in tribus descriptione communitas.⁸⁹⁾ Sic a. u. 824 sub principe Vespasiano spatium, quod restituendo Iovis Capitolini templo dicabatur, virgines Vestales aqua vivis e fontibus annibusque hausta perluere, praetor, praecunte pontifice, suovetaurilibus aream lustravit; Tacit. hist. IV, 53. Quid autem mirum, lustrale sacrificium totius urbis eas potissimum fecisse, quarum in sanc-

post dies in Argeorum caerimonia, cui cum illis festis aliquid rationis intercedit, eadem primas partes acturae erant. — Aliam Iduum Maiarum causam excogitavit Klausenius p. 942, a suis nimirum aquae dulcis puteis. (annot. 39) repetitam aestivisque messium caloribus, incipiente secundum kalendaria rustica aestate postridie Non. Mai. exortis Vergiliis (Ov. f. V, 601. Varr. de re rust. I, 28. Columell. d. r. r. XI, 2, p. 431 Bip.). Quanti facias, si quis non minus festive ex hortorum cultura Idibus Martiis patrocinetur?

⁸⁶⁾ Liv. XXI, 62. XXV, 1. Cicer. (?) pr. dom. 53, 136 sq. SC. de Bacchanal. (Egger. Lat. serm. vet. rell. p. 127 sq.) — Ludi faciendi sunt praetori urbano ex decreto senatus Apollinares, Liv. XXV, 12. (Macrob. Sat. I, 17, p. 277.) XXXVII, 11. 23. XXXIX, 39; eidem piscatorii, Fest. s. v., p. 238; Megalenses, Iuvenal. sat. XI, 193. De Latiaribus cum praefecto urbis praetorem urbanum commutasse videtur Vales. ad Euseb. de laud. Const. 13 p. 284.

⁸⁷⁾ Vid. annot. 84.

⁸⁸⁾ Klausen. p. 940 sq.: „Dass die Vestalinn den Gebrauch zu verrichten hat, zeigt, wie er ganz eigentlich in das Hauswesen des Staates gehört. Sie vollzieht ihn, weil sie von Numa, der die Argeenplätze bestimmt hat, mit der Sorge für das Wasser beauftragt ist: mit ihr die Pontifices und als Vertreter der bürgerlichen Gewalt die Magistrate, wenigstens die Prätores.“ De aquae illa cura dixit p. 627 sqq.

⁸⁹⁾ Vid. annot. 81. De aliis sacris, quae una cum virginibus Vestalibus pontifex faciebat, dixit Klausenius p. 930 sq. Nollem modo pontifices curiale sacerdotium fecisset propter Fordicidia, quamvis curiarum in his rationem habitam persuadere videantur Varro d. l. L. VI, 3, 15 (V, p. 55) et Ovidius f. IV, 635; unde pro pontificibus ab Ovidio dictis v. 630 curiones posuit Ambroschius de sacerdot. curial. p. 13. Equidem vel propter Tellurem, cui ea sacra fiebant et magna communitas est cum Cerere, Dea plebeia (Huschke S. T. p. 298), in hominibus fordarum extra Capitolium post d. III Id. April. caedendarum numero tricenario cogitare malim vel de XXX tribubus Servianis vel de montibus pagisque Septimontii; cfr. p. 23.

titate atque castimonia ipsius urbis salus posita esse videretur? Denique cui Deo factum id Argeorum sacrificium sit, veteres auctores memoriae non prodiderunt, nisi qui pro hostiis humanis vel Diti patri vel Saturno olim immolatis haec simulacra substituta fuisse non falso nostra sententia existimaverunt; quos concilies inter se, si infernum numen utrumque intelligas. Recentiores quidam Tiberinum patrem his antetulerunt, qui etsi aliarum gentium quibusdam ritibus commendatur, tamen ne sic quidem nisi perniciosa ac mortifera et quodammodo inferna eius numinis vis habetur.⁹⁰⁾ Quid, si pontifices pro more vel plures Deos, vel numen illud infernum, quodquod erat, non uno certo nomine invocabant?⁹¹⁾

Haec fere sunt de Argeis, quae dicere habui; quae si ad rem declarandam non sufficiant, sunt tamen fortasse plura, quam quae huius commentationis modulo convenient. Sed urgentibus sudante prelo operis per horas subsecivas raptim scribenti vel potius collectaneam materiam mediocriter conglutinanti delectum facere non vacabat. Quamobrem in iis, quae supersunt, citra finem propositum subsistere, reliqua ad aliam reicere occasionem necesse fuit. Nunc, ne omnino trunca disputatio evadat, de iis, quae ad pontem attinent, dicemus, sed brevissime, quia spatii aliquid excursibus quibusdam, qui vocantur, reservari debet. Fiebat igitur, ut ad Varronis dictum redeam, quod p. 6 attuli, in ponte sublicio non mediocri ritu a pontificibus sacrum Argeorum, et par erat vel ideo eum pontem curae pontificibus esse. Neque tamen verba „et uls et cis Tiberim“ hoc explicatu continentur; ergo etiam alia sacra circumspicienda sunt. Apud Servium igitur ad Virg. Aen. II, 166 de Palladio et ancilibus disputantem in plenioribus codd. haec leguntur: „Dicunt sane alii unum simulacrum coelo lapsum, quod nubibus adfectum et in ponte depositum apud Athenas tantum fuisse, unde et *γεφυροισινης* dicta est. Ex qua etiam causa Pontifices (appellatos volunt; quamvis quidam pontifices) a ponte sublicio, qui primus Tibri impositus est, appellatos tradunt, sicut Saliorum carmina loquuntur. Sed hoc Atheniense Palladium a veteribus Troianis Ilium translatum“ etc. Legendum patet „adfectum“; et recte ex scholiorum Veronensium fragmentis restituta est *γεφυροισινης* (*Ἀθηναῖ*) secundum Prellerum a Klausenio p. 150, qui etiam ea, quae a nobis lunulis inclusa in Lioniano exemplo desunt, p. 947 exhibuit. Sed quid Saliorum carminibus cum ista etymologia? Cantari his potuit Palladium sive ancile in pontem delapsum; reliqua grammaticorum sunt⁹²⁾ et ab „unde et“ usque ad „appellatos tradunt“ haud dubie secludenda. Res ita se habere videtur: Palladium Athenis de coelo lapsum in pontem, inde Troiam translatum, Troia Romam; hinc etiam Romae pons sacer is-

⁹⁰⁾ Vid. annot. 31. De Saturno adde, quod secundum Plutarch. qu. R. II Romani τὸν Κρόνον ἠγοῦνται ἐπουδαῖον καὶ χθόνιον, vel ibid. 34 τῶν κάτω θεῶν, οὐ τῶν ἄνω νομιζομένων. Klausen. p. 862. 864. — Pro Tiberino dixerunt Hartung. Rel. d. Röm. II, p. 104 sq. Rubino Untersuch. üb. d. röm. Verfass. I, p. 215. Woeniger. Sacralyst. p. 146. Klausenius p. 941 et 943 per plura fluctuat. — Tiberis Tiberini (regis) sepulcrum, Varr. V, 5, 30 (IV, p. 13); Roma Tiberini (Dei) domicilium, Serv. ad Virg. Aen. VIII, 65.

⁹¹⁾ Serv. ad Virgil. georg. I, 21. ad Virg. Aen. IV, 577.

⁹²⁾ Velut Sabidii, quem in carmina Saliorum commentaria XII scripsisse, colligunt e fragmentis scholl. Veronens. in Virg. Aen. X, 241. Duos praeterea novi Sabidios, alterum, cuius impuritatem carpit Martialis I, 33. III, 17; alterum cognomine Pollionem, (si quidem ex sententia Bentleii, opusc. p. 61 Lips., in vita Arati I, p. 56 Βιογραφ. Western., pro Σαβιδίου scribendum est Σαβιδίου,) quem Arato et Euripidi poetis epistolas supposuisse Apollonides Nicaeensis (pro Κηφείδης enim scribendum Νικαεῖδης auctore eodem Bentleio p. 71.) temporibus, ut ex Diog. Laert. IX, 109 apparet, Tiberii Caesaris contendebat.

que sublicius;⁹³⁾ hinc igitur appellandus pontifex, ut qui praesesset Palladii huius custodiae cum virgine Vestali maxima, quae sola verum ancile a similibus, quae Mamurius fabrefecerat, dignoscebat.⁹⁴⁾ Idem pontifex Idibus Martiis i. e. Mamuraliorum die cum virginibus quibusdam in Regia taurum sacrificabat.⁹⁵⁾ A. d. XIV Kalend. April. „faciunt in Comitio saltu[s] (Salii) adstantibus pon[tificibus] et trib[uno] Cele[r]um],“ ut ait Verrius Flaccus in Calendario Praenestino ap. Orell. inscr. II, p. 386. 409. Denique dubitari potest, an etiam in ponte sublicio tripudiasse cum carmine Salios probabile sit, vel quod eo delapsum ancile putaretur, vel quod fluvius pro termino esset; certe aliis in oppidis tale quid factum videtur.⁹⁶⁾ Hoc si vere existimetur, pontificibus, quibus cum his sacris necessitudinem intercedere videmus, praesertim quum Saliaria sacra itidem ad totius urbis expiationem quandam valerent, atque duodenarius utrorumque Saliorum numerus, quippe dimidiatus Argeorum, habeat, quo et ipso quattuor tribuum commonefias, pontificibus, inquam, etiam horum sacrorum causa pontem curae fuisse, non absurda ratio sit. Sed uls Tiberim Salios processisse, neque memoriae proditum neque per se credibile est.

Verum a Saliis, quos a Samothracum sacris quidam repetebant,⁹⁷⁾ et a Gephyritide Minerva ad Eleusinia nonnulli mysteria et Cererem Gephyraeam progressi cum Gephyraeis aut Thessalicis quibusdam aut Atticis illis pontifices populi Romani coniunxerunt. Quae res quum mirifice placuerit Klausenio Aen. p. 947 sqq. (cfr. p. 150) multo, ut equidem sentio, doctius quam dilucidius de ea disputanti; mihi adhuc vix digna visa est, quae serio refutetur.⁹⁸⁾ Sed ipsi tamen loci exhibendi sunt. Zosimus igitur histor.

⁹³⁾ Quamquam Romanum ancile non in pontem, sed vel in regiam Numae (Dionys. II, 71) vel ante eam (Ovid. fast. III, 358 sqq.), quae fuit propter aedem Vestae (Solin. I, 21. schol. Cruq. Horat. carm. I, 2, 15. Plut. vit. Num. 14. Ambrosch. Stud. p. 15. 37), vel in ipsius regis manus (Plut. l. l. 13) deciderat.

⁹⁴⁾ Cum Anonymi Huscikiani dicto, quod p. 4 exscripsi, cfr. Ambrosch. Stud. p. 7 sq.; de virgine Vestali vid. Lucan. Pharsal. I, 598. IX, 993. Claudian. in Eutrop. I, 328. Serv. l. l. paul. sup.

⁹⁵⁾ Ioann. Lyd. de mens. IV, 36 *εἰδοὺς Μαρτίου.... ἱεράτερον.. ταύρον ἐξέτη ἐπὶ τῶν ἐν τοῖς ὄρεσιν ἀγρῶν, ἡγουμένον τοῦ ἀρχιερέως καὶ τῶν κληρῶν τῆς μητρόχου (?)*. Fest. p. 329: „Salias virgines Cincius ait esse conducticias, quae ad Salios adhibeantur, cum apicibus paludatas, quas Aelius Stilo scribit sacrificium facere in Regia cum Pontifice paludatas cum apicibus in modum Saliorum.“

⁹⁶⁾ Catull. 17, 1: „O Colonia, quae cupis ponte ludere magno et salire paratum habes, sed vereris inepta crura ponticuli assulis stantis in redivivis, ne supinus eat cavaque in palude recumbat; sic tibi bonus ex tua pons libidine fiat, in quo vel Salisubsuli sacra suscipiantur: munus hoc mihi maximi da, Colonia, risus“ etc.; vid. annot. 45. Salisubsulus enim est Mars

vel Gradivus pater, ut in illo versu ex Pacuvii Armorum Iudicio: „Pro imperio si Salisubsulus vestro excubet.“ Cuius versus auctoritatem defendit Naekius opusc. philolog. p. 107 sqq.; a quo etiam cognovimus Salisubsulo Buttmannum contulisse *Ἀλλοπρόσαλλον* (*Ἀλλοπρ.*). Commemorantur autem Salii Tusculani (Serv. ad Virg. Aen. VIII, 285), Tiburtes (Serv. ibid. Macrob. Saturn. III, 12. Inscript. Orell. n. 2249 c. annot. Hagenbuchii), Alban (Inscr. Gruter p. CCCXVIII, l. 2. Orell. n. 2247. 2248). Etiam in titulo Saguntino Salius invenitur ap. Gruter. p. CCCXVII, 9.

⁹⁷⁾ Fest. v. Salios p. 329. Add. Lobeck. Aglaoph. p. 1292. Klausen p. 159. Cfr. annot. 3.

⁹⁸⁾ Ex libro commodum ad me perlato Mercklini Cooptation d. Röm. p. 87 video rem et huic viro probatam et Rückerto Troja p. 293.

IV, 36 sic scripsit: ἐν τοῖς κατὰ τὴν Ῥώμην ἰσραυκοῖς τέλεσιν ἔφερον οἱ ποντίφικες τὰ πρῶτα. τούτους Γεφυραίους ἄν τις καλέσειεν, εἰ πρὸς τὴν Ἑλλάδα φωνὴν ἢ προσηγορία μετενεχθεῖη. καύτης δὲ ἔτυχον τῆς ἐπικλήσεως ἕξ αἰτίας τοιαύτης. τῶν ἀνθρώπων οὐδέπω τὴν διὰ τῶν ἀγαλιμάτων ἐπισταμένων τιμὴν, ἐν Θεσσαλίᾳ πρῶτον ἐδημιουργήθη θεῶν δεικῆλα· ἐδῶν δὲ οὐκ ὄντων, (ἄγνωστος γὰρ ἦν καὶ τούτων ἡ χρεία,) τὰ τῶν θεῶν ἐκτυπώματα τῇ κατὰ τὸν Πηνειὸν γεφύρᾳ καθίδρυσαν, τοὺς ἰεραῖσθαι τοῖς θεοῖς λαχόντας ἐκ τῆς πρώτης καθιδρύσεως Γεφυραίους ἕξονομάσαντες. τοῦτο παραλαβόντες ἀφ' Ἑλλήνων Ῥωμαῖοι τοὺς πρώτην τὴν παρ' αὐτοῖς ἰσραυκὴν ἔχοντας τᾶξιν ποντίφικας προσηγόρευσαν. Ioannes vero Lydus de mens. III, 21 loco per epitomen contracto: οὗ ποντίφικες οἱ ἀρχιερεῖς παρὰ Ῥωμαίοις ἐλέγοντο, καθάπερ ἐν Ἀθήναις τὸ πάλαι Γεφυραῖοι πάντες οἱ περὶ τὰ πάτρια ἱερά ἐξηγηταὶ καὶ ἀρχιερεῖς (διοικηταὶ τῶν ὄλων) ὠνομάζοντο, διὰ τὸ ἐπὶ τῆς γεφύρας τοῦ Σπερχεῖοῦ ποταμοῦ ἰερατεύειν τῷ Παλλαδίῳ· πόντην γὰρ οἱ Ῥωμαῖοι τὴν γέφυραν καλοῦσι καὶ ποντίλια τὰ γεφύρια ξύλα. ὁθεν καὶ πραξιεργία δῆθεν ἐκαλοῦντο, ὡσανεὶ τελεσταί· τοῦτο γὰρ σημαίνει τὸ ποντίφειξ, ἀπὸ τοῦ δυνατοῦ ἐν ἔργοις.⁹⁹) Zosimus incognita tradit; Lydi verbis nihil potest esse confusius. Primum enuntiatum, nisi in tanta vel auctoris vanitate vel breviantis inscitia etiam ineptissima quaeque ferenda sint, emendaverim transponendo verba καθάπερ ἐν Ἀθήναις τὸ πάλαι Γεφυραῖοι ἄντε verbum ὠνομάζοντο. Qui autem sic quoque remanet annis Thessalicus Spercheus, ex Peneo Zosimi ortus videtur, non hieratica appellatione dictus pro Cephisso, sed ab hallucinante cum hoc ipso confusus, apud cuius pontem id, quod Servius et scholiastae ad Virg. Aen. II, 166 memorant, Palladium delapsum scripsit Phylarchus ap. schol. Aristid. p. 103 ed. Frommel. Neque vero Minervae Gephyritidis sacra procurasse Gephyraei apud alios auctores traduntur, sed Cereris Achaeae. Quae fortasse eadem vocata erat Gephyraea (Etymolog. Magn. v. Γεφυραῖς. Steph. Byz. v. Γεφυρα ex emend. Meursii. Lobeck. Aglaoph. p. 1225); nisi differunt Γεφυραῖοι, gens Attica ab antiquo Tanagrae nomine, et Γεφυραῖς, pagus Atticus a Cephissi ponte, quem accolebat, appellatus. Pontem vero illum in Cephisso, per quem in via sacra pompa Eleusinia ducebatur, (δεῖ ἧς ἐπὶ Ἐλευσίνα κάτισσιν οἱ μύσται,) faciendum sacro munere Gephyraeis fuisse, nemo tradidit; immo gentilicia Gephyraeorum sacra fuere.¹⁰⁰) Sed Romam redeamus.

⁹⁹) De extremo enuntiato iam dicta a nobis supra quaedam sunt annot. 3. Quorum etsi nunc partim poenitet, inspectoque Prelleri libro, qui inscriptus est Demeter und Persephone, p. 395, non dubitamus, quin iam ante verissima emendatione a Bosslero, nisi fallor, (nam huius de gentibus et familiis Atticae sacerdotalibus librum inspicere non licuit,) *πραξιεργία* mutatum sit in *Πραξιεργίαι*, agnitique sacerdotes Minervae Polladis; tamen sive cum Gephyraeis confudit Praxierygidas, sive cum pontificibus vel a ponte vel a posse et facere dictis, ut mihi videtur, sive tantum *ιερεῖς τῶες* simul audiendi sunt, ut Prellero, ne sic quidem miser Ioannes desinit ineptire. V. add.

¹⁰⁰) Herodot. hist. V, 57: Ἀθηναῖοι δὲ σφεις (Gephyraeos) ἐπὶ ἡτοιῶσι ἐδίξαντο σφείων αὐτῶν εἶναι πολήτας, πολλῶν τῶν καὶ οὐκ ἀξιατηγήτων ἐπιτάξαντες ἐργεσθαι (i. e. εἰργεσθαι, ut Klausenius annotavit p. 948, non ἐργάσεσθαι, ut visum Prellero D. u. P., p. 394, qui quum pontem illum in Cephisso faciendum in illa ἐργα referret, pontifices quosdam Atticos effinxit, ceteroquin Klausenio prudentior.). 61: καὶ σφι ἱερά ἐστι ἐν Ἀθήνῃσι ἰδρυμένα, τῶν οὐδὲν μετὰ τοῖσι λοιποῖσι Ἀθηναίοισι, ἄλλα τε κερωρισμένα τῶν ἄλλων ἱερῶν, καὶ δὴ καὶ Ἀχαιοῖς Δημητρός ἱερὸν τε καὶ ὄργια. De Gephyraeis plurima veterum auctorum dicta commemorarunt Prellerus Dem. u. Pers. p. 363. 392 sqq. et Klausenius Aen. p. 947 sqq. Gephyrismi vocabantur convicia, quibus homines vel mendicantes vel otiosi pompam spectantes vel scurrae sannionesque personati id ipsum agentes in eo ponte nobiles mystas lacesebant; de quibus vid. Valckenar. animadvers. ad Ammon. III, 13. Preller. D. u. P., p. 100.

Uls Tiberim pontifices Carnae Deae sacra in lucum Helerni ferebant (Ov. fast. VI, 106. Merkel. p. CXLVIII sq.). Haud procul a Fonti ara rex Numa sepultus fuit, i. e. uls Tiberim in Ianiculo (Cic. de legg. II, 22, 56. Dionys. ant. II, 76. Plut. vit. Num. 22. Liv. XX, 29. Valer. Max. I, 1, 12. Plin. hist. nat. XIII, 13, 27. Fest. v. Numam, p. 173. Solin. I, 21.). Fortis Fortunae plures aedes trans Tiberim fuere, de quibus vid. Becker. Hdb. I, p. 479 sq. Preller. Region. d. St. Rom. p. 216. Furrinae Deae feriae publicae institutae a. d. VIII Kal. Sextiles flamenque attributus apud antiquos fuit; eius Deae in lucum ex monte Aventino perveniebatur per pontem sublicium (Aurel. Vict. de illustr. vir. 65. Plut. vit. C. Gracch. 17. Appian. bell. civ. I, 26; Varr. VI, 3, 19 (V, p. 56). Cic. nat. Deor. III, 18). Denique vicus Larum Ruralium huc refertur. Becker. Hdb. I, p. 655 sqq. Preller. Reg. p. 246. Etiam has ob res apparet interfuisse pontificum, ut pons conservaretur. Per hunc antiquitus iter erat in Tuscos, hostes eosdem et religionum caerimoniarumque magistros; hinc quoque in partem religionis pons veniebat. Religiosum videbatur, quod sine ferreo clavo contignatus erat; dissolvere eum, inferiori quidem aetate nefas erat; in prodigiis habebatur, quoties aquarum impetu interruptus est.¹⁰¹⁾ Denique Dionysius I, 38 et III, 45 haud dubie *ἱερὸν γέφυραν* appellavit. Ac postquam exstructus lapideus pons Aemilius certiore eidem urbis celebritati minusque obnoxium fluctuum violentiae comeatum praestitit, pontem sublicium, quem Antonius Pius imperator restituit, quemque, si Iulii Capitolini id referentis, vit. Ant. P. 8, verba ad vivum resecauda sint, etiam Diocletiani aetate exstitisse credas,¹⁰²⁾ sacrorum tantum causa conservatum videri, admodum probabilis sententia Beckeri est, Hdb. I, p. 697. Denique fuerunt nuper, qui pontium religionem eo exstitisse dicerent, quod ponte facto vincula Deo fluvio imponi visa sint isque potentiae suae parte privari; quod ne indignus ferret, ferrum prohibitum hostiasque ultro oblatas, velut Argeos; Rubino Untersuch. I, p. 215. Klausen. Aen. p. 945 sq. Pfund. altital. Rechtsalt. p. 260. Graecorum poetarum sententiis, Aeschyli potissimum et Homeri, Klausenius eam opinionem confirmavit; Italicae veteres auctoritates adhuc desiderantur. Nescio equidem, an etiam commodius pontium religio ad auguralem disciplinam relata foret; nam pro termino fluvius est, et augurium, ut Servius ait ad Virg. Aen. IX, 24, „aquae intercessu dirumpitur;“ quapropter perennia fiebant auspicia, pro quibus quod permarina non erant, id fortasse cum aliis causae erat, ut pontifex maximus sacrorum cura in Italia retineretur.

¹⁰¹⁾ De ferro vid. p. 7 c. ann. 13. — De prodigiis Dio Cass. hist. XXXVII, 58. L, 8. LIII, 33. LV, 22. Tacit. hist. I, 86; quamquam etiam aliis de pontibus relatum est Liv. XXXV, 21. Iul. Obsequ. prodig. 75. 120. 123. — *ὅτι γὰρ θεμιτὸν ἀλλ' ἱπάρσασιν ἠγείσθαι Ῥωμαίους τὴν κατάλυσιν τῆς ξυλίνης γεφύρας*, Plut. vit. Num. 9; antiquis tamen temporibus id licuisse, tum Horatii Coelitis exemplo notissimo apparet, tum iis, quae ab Dionysio et Plinio dicta annot. 13 attulimus.

¹⁰²⁾ Atque etiam Constantini, siquidem Prellerus Reg. p. 223 recte existimavit, pontem sublicium, qui in Descriptione urbis Constantinopol. reg. XIV commemoratur, factum esse, ut hoc quoque nova Roma veteris similitudinem referret. Sed apud Servium quod legitur ad Virg. Aen. VIII, 646: „sublicium pontem, id est ligneum, qui modo lapideus dicitur;“ id interpolatum est, quum verba „q. m. l. d.“ a plurimis libris absint; certe non est sanius, quam quod de ponte Fabricio est ap. schol. Cruq. Horat. sat. II, 3, 36: „qui nunc lapideus nominatur.“ Quo tempore Serviana illa scripta sunt, pons sublicius non amplius exstitisse videtur; atque omnino post Servianum saeculum i. e. Theodosianum cum ipsis sacris antiquis etiam pontem vetustate nobilem prolapsum putamus. Apud Macrobius, Servii aequalem, Sat. I, 11 quod scriptum est: „ponte qui nunc Sublicius vocatur;“ non Macrobius, sed Epicadi verba sunt; vid. p. 9. 12. Cfr. Becker. I, p. 695 sq. Preller. p. 223. 245.

Haec fere sunt, quae ad declarandam Varronis sententiam, qua pontifices a ponte faciendo dicti existimantur, aut allata ab aliis invenimus aut ipsi duximus afferenda. Quae sententia quum etiam nostra memoria egregios nacta sit vindices, in quibus Klausenium, Huschkium, Rubinonem nominasse sufficiat, etsi persuaderi tibi non potuerit, tamen dissentire cum tantis viris in re ancipiti merito verecundemur. Si quis obiiciat, levius esse istud pontis faciendi munus, quam a quo tam amplum sacerdotium denominari satis apte potuerit, praescriptum est a Rubinone p. 215 sq., summam sacrorum omnium curam, ubi primum ea opus esse intellectum, ita mandatam videri antiquo, quod iam exstaret, sacerdotio, ut, quum caerimoniis quibusdam ipso nomine indicatis praefuisset, maiori iam praeficeretur muneri adiectisque collegis amplificaretur. Cur autem huic potissimum sacerdotio, divinandum reliquit. Klausenius vero, ubi dixit p. 928, Romanos, vel imperii potestate fretos vel sacrorum incuria abductos et Graecorum tum libris tum philosophis circumfusos, ipsos, ut Cicero ait amicum laudibus extollens acad. post. I, 3, 9, in sua urbe peregrinantes errantesque, tanquam hospites Varronis libris quasi domum esse deductos, id sane videtur parvi pependisse, quid fuerit, quod pontifex maximus Q. Scaevola, divini humanique iuris auctor celeberrimus, quem summis honoribus florentem ipse Varro adolescens vidit, repudiata facillima, quae ad manum erat, muneris sui notatione, aliam excogitandam putarit; sive id artis etymologicae ruditati tribuit, quae certe non minor in Varrone fuit, sive antiquitatis ignorationi, quae ab auctoritate, sive superbiae, quae a moribus hominis abhorruisse videtur. An quis credat, nescisse pontificem maximum, pontis sacri refectionem ad pontifices pertinere? Voluit autem a parte potiori factam denominationem. Et has quidem in dubitationes iam alios adductos video; mihi illud quoque mirabile accidit, quod non solum in coloniis municipiisque urbana instituta imitantibus, sed in ipsis illis antiquissimis oppidis Latinis, inter quae urbis incunabula constituta fuerunt, pontificale sacerdotium deprehenditur, iisque, quibus propter situm aut nulli pontes aut perexigui fuisse videantur. Servius ad Virg. Aen. VII, 678 de Praeneste scribit: „Ibi erant pontifices et Dii Indigetes sicut etiam Romae.“ Inscript. Orell. n. 106: „C. Sallio C. f. Quir. Proculo splendidissimo viro II qq. patrono decurionum et populi Amit. sacerdoti et pontifici Lanuviorum immuni“ etc. N. 2156: „L. Dudistio L. f. Vol. Novano pontif. Laurentinorum orn. flamini colon. Aquen. exorn. praef. alae Hispan.“ etc. N. 3420: „D. M. Cn. Iuli Cn. fil. Donati Prisci ex equo publico adiutoris haruspicum imperatoris pontificis Albani.“¹⁰³⁾ Mittamus enim, quod extremis imperii temporibus plurimi sacerdotes atque antistites coepti sunt appellari pontifices, velut Dei Solis, Vulcani, Vestae, domus Augustae, aedium sacrarum, all.; itemque a saeculo quarto episcopi Christianorum. Itaque mihi videntur ii propius abesse a vero, qui sacri alicuius notionem vocabulo per vetustatem obliterato in parte priore pontificii nominis expressam esse sibi persuaserunt. Quae vero ea notio fuerit quodve vocabulum, variis coniecturis disceptatur, quas, nullo nostro interposito iudicio, paucis referemus. Goettlingius Gesch. d. röm. Staatsverf. p. 173 pontifices ait esse pompifices i. e. a pompis faciendis.¹⁰⁴⁾ Doe-

¹⁰³⁾ Praeneste, Lanuvii, Albae, Tibure, Tusculi etiam plura sacerdotia Romana inveniuntur; de Saliis vid. annot. 96; de Vestalibus Inscr. Orell. n. 2239. 2240. 3701. Symmach. epist. IX, 128. 129. Marini atti de' fratelli Arvali p. 6. 22. 654. 663. 791; de aliis quibusdam Ambrosch. Stud. u. And. p. 73.

¹⁰⁴⁾ Guill. Reinius, vir litteratissimus, in Pauly Realencycl. v. pontifex, t. V, p. 1884 hanc etymologiam aliud agens Zosimo tribuit.

derleinio lat. Synonym. VI, p. 276 pontifex est i. q. putifex. Postquam intellectum est, lingua Osca pompe, Umbrica pumpe significare quinque, et in tabula Bantina v. 15 verba „neip mais pomtis“ Mommsenius Corsseusque interpretati sunt „neque magis (plus) quinque“, coeptaque sunt nomina Pontius (Mamertine Πουπτιες), Pompilius (Pontilius), comparari cum iis, quae sunt apud Romanos Quinctius et Quinctilius, (cfr. Georg. Curtius in Ztschr. f. d. Alterthmsw. 1847 n. 62, p. 491 sq.); exstitit Th. G. Pfundius, qui in libro inscripto Altitalische Rechtsalterthümer p. 212, numeri quinarum religione quadam permotus, pontifices contendit dictos esse quasi quinquifices. Denique ab Ernesto Foerstemanno, doctissimo homine et collega suavissimo, cognovi, meminisse se (altius enim in hoc terrarum angulo indagari res non potuit), eorum virorum, qui linguae Sanscritae lumine alias plurimas collustrant, quandam exponere rationem, qua pontifex sacerdos is nominari potuerit, qui sacra purificantia sive lustralia faceret. Quod sane ad Doederleinii opinionem accedit. Rem autem sic se habere: verbi radicem esse *pū, ab hoc fieri I pers. praes. act. pūnāmi i. e. lustro, purifico, et thema participii praes. *pūnant; id vero elisa vocali a mutataque u in o legitime abire in *pont. Deinde participia saepe evadere nomina substantiva, quod vulgo notum, atque etiam de monosyllabis quibusdam sic statuendum, ut e. g. sit fons i. q. fundens, pons (γέφυρα) i. q. pendens, mons i. q. muniens (Berg, Burg), mens quasi *menens (cfr. memini, reminiscor etc.) German. meinend, sons fortasse i. q. Graece σύντης, Σίνων. Ipsam vero radicem illam etiam per Latinam linguam surculos emisisse, cuius generis sint purus, putare (putzen), poena, punire. Itaque haec sibi ex ordine respondere vocabula: munio, moenia, murus, *mont thema, a quo mons; punio, poena, purus, *pont thema, unde pontifex.

Addenda et Corrigenda.

Pag. 6 annot. 3. De Ioannis Lydi loco vid. annot. 99 cum addendis †. P. 8 l. 13 Romanorum †. P. 8 ann. 18. Add. Suidas v. *ποντιφῆς* †. P. 9. ann. 23 extr. Add. Becker. Hdb. I, p. 699 †. P. 12. ann. 36. Santrae reliquias edidit etiam Eggerus Lat. serm. vetust. reliq. p. 18 — 21 †. P. 12 ann. 37. Argaeus libertorum sub Caesaribus nomen exstat ap. Gruter. inscript. p. XX, 5. CCXLI. DCXIX, 10. DCCCVIII, 3. Herois nomen ap. Iustin. hist. XIII, 7 non videtur esse incorruptum †. P. 12. ann. 38 l. 4. „Argivi“ vitiose expressum est pro „Argiva“ †. P. 13 ann. 38 l. 1. Add. Hygin. fab. 72. Idem fab. 14 p. 44 Stav. Argiam Argi matrem, qui Argo navis fabricator fuit, et fab. 145 Argiam matrem Ius commemoravit. — l. 5. De Argio statuario add. Walz. in Pauly Realencyclop. I, p. 723. Afferi poterat etiam qui ap. Plutarch. vit. Galb. 28 nomine proprio *Αργεῖος ἀπελευθερῶς* dicitur, ap. Tacit. hist. I, 49 dispensator Argius e prioribus servis †. P. 15 ann. 48. Sennii Capitonis fragmenta collegit etiam Eggerus l. I. p. 62—67 †. P. 19 l. 2. Pro DCVII lege DCLVII †. P. 22 l. 8. Cfr. Ambrosch. de sacerdot. curial. p. 15, annot. 29. †. P. 22 ann. 76 l. 5. De voce *ἀργος* cfr. Preller. Demet. u. Perseph. p. 283, qui maritimi notionem neglexit †. P. 24 ann. 81 l. 12. De numero pontificum iam exstat similis sententia Huschkiū S. T. p. 63; qui liber tum scribenti non erat praesto, nec omnino nisi per intervalla †. P. 29 ann. 96. De Marte Salisubulo dixit etiam Marinius attī p. 605 †. P. 30. ann. 99. Lydi locus sublevaritur legendo *ἡ ἀπὸ τοῦ δυνατοῦ ἐν ἔργοις*. — Idem de magistrat. II, 4 *ποντιφῆς ἀπὸ τοῦ ἀρχιερεὺς γενομένος*. I, 35. *ποντιφικῶς ἀπὸ τοῦ ἀρχιερεὺς νεωκόρου*. I, 38 et 45 *ἱερογράφος*. de mens. IV, 36 *ἀρχιερεὺς* †. P. 31 l. 23. Non debeo tamen celare auctoritatem eius, quisquis est, cuius verba retulit Suidas v. *ποντιφῆς*, ὁ μέγας παρὰ Ῥωμαίοις ἱερεὺς, ὃν Νουμῆς ὁ Ῥωμαίων νομοθέτης κατέστησεν, ἥτις αὖ βραχὺ θεύματι φερόμενος ὁ Θύβρις τὸ πρεσβύτερον ζεύγμα ἐλάμβανεν. εὐχὰς γὰρ οὐτος πρὸς τὸ ποταμὸν μελιχτησίους ποιήσας, μὴ διαξῆναι τὴν γέφυραν, ἔπειτα τὸν ποταμὸν ἥραξεν καὶ εὐτάκτως ἀνασχέσθαι τοῦ ζεύγματος †. P. 32. l. 9. Huschkiō p. 63 scribenti, loca sacra potissimum pontificibus curae fuisse resque sanctas et in his maxime pontem publicum, per quem iter esset e Latio in hostilem ab omni tempore Etruriam, ideoque in hoc salutem reipublicae sitam esse visam et propterea Argeos ab eo pro pontificibus deictos, etsi de singulis litigare nolim, tamen pontificum appellandorum eam idoneam causam fuisse non magis concesserim, quam omnino intelligo, quam quis, non dico ad grammaticam, sed ad vitam quotidianam remque ipsam (non enim fiunt quotidie pontes) satis apte a ponte faciendo pontifex appellari debuerit. Apud Varronem autem d. l. L. V, 36, 180 (IV, p. 49), nondum mihi persuasi, non esse veram emendationem Augustini et Pithoei pro „ad pontem“ scribentium „ad pontificem“.

Excursus I.

De pontificum originatione adversus pontificem maximum
disputatur a grammatico.

Potentiae verbum compositum, non simplex esse, praeterquam quod vel tirunculi satis intelligunt, multis apparet locis, quos attulerunt Seyfertus latein. Sprachlehre II, p. 372 sq. V, p. 183 sq. Struvius *ñb. d. lat. Declin. u. Conjug.* p. 284. Sed fac illi ipsi sive adverbio sive nomini adiectivo, quocum compositum est verbum substantivum, et a quo ductum est verbum potiendi, aliquid subfuisse ab initio verbum primigenium, idque fuisse litterae epentheticae capax, quamquam hoc fingitur citius quam creditur, (quod enim apud Varronem legimus d. l. L. V, 1, 3 (IV, p. 4): „recto casu quom dicimus *impos*, obscurius est esse a potentia, quam quom dicimus *impotem*, et eo obscurius fit, si dicas *pos*, quam *impos*; videtur enim *pos* significare potius pontem, quam potentem“, id plane contrarium est pertinere ad litteram *n* sequente sibilo vel admissam vel omissam, de qua copiose dixit, ut alios praeteream, *Conr. Schneiderus Gramm. d. lat. Spr. I*, p. 456 sqq.): sed fac ita fuisse, tamen antiquae linguae ea lex erat, ut littera illa epenthetica vel intra actionis infectae formas se contineret, ut *findo fidi*, *tundo tudidi*, *frango fregi*, *rumpo rupi*, **cumbo *cubui*; vel certe intra solius verbi fines, ut *iungo iunxi iunctum*, *lambio lambi lambitum*; in nomina cognata et composita non commigraret; nisi quod postrema linguae viventis aetas in propriae originis ignoracionem delapsa indulgere sibi talia vitia coepit. Exemplum eius legis maxime huc pertinet Deae antiquissimae nomen *Vicae Potae* a vincendo atque potiundo ductum (*Cic. de legg. II*, 11, 28. *Liv. hist. II*, 7. *Plut. vit. Poplic. 10*. *Senec. apocoloc. p. 852*), neque confundendum cum *iis*, quae indigitamenta aliquanto recentiora a victu potuque finxerunt (*Arnob. adv. nat. III*, 25). Accedunt *tudium tuditumque* et *tudicularum* nomina et *tuditandi* ac *tudiculandi* verba cum comicis illis fastitudinis insulis ap. *Plaut. Asinar. I*, 1, 21; accedunt *bifidus*, *naufragus*, *legirupa*, *incubus*, *iugum*, *labium*, quae pluribus augere supervacaneum est. Itaque Dea *Pertunda* ap. *Tertullian. ad nation. II*, 11. *Arnob. adv. nat. IV*, 7. *Augustin. de civ. Dei VI*, 9 aut novitium figmentum est, sicut flagitiosissimum *cunnilingorum* nomen, aut eodem sive scriptorum sive scribarum errore dicta, quo *infundibulum* nonnullis praestare visum est *infudibulo*, et *coniunx* recto casu quam parum docte diceretur, ne ipsis quidem casibus obliquis admoneri se passi sunt, vanis rationibus contenti, ut *Priscianus inst. gramm. VI*, 18, 93. *VIII*, 1, 5. *Nucifrangibulum* ap. *Plaut. Bacch. IV*, 2, 16 et *dentifrangibulum* *ibid.* 14 et 23 *condones* licet *servulis* comicis ex tempore conviciantibus, versus certe *fragibula* utraque facile ferunt, quae sunt iustiora. Lingere quo verius refertur ad *λείγειν* et *λιμᾶσθαι*, eo magis est dubium, an non sit inde vocata lingua, de qua deminutam *lingulam* aliqui tamen scripsere *ligulam*, praesertim quod *dinguae* olim dictae (*Mar. Victorin. de orthogr. p. 2457. 2470*) respondet Anglice vocata *tongue*, Germanice *zunge*. Itaque non verius inesse dicitur potentiae verbum in pontificum nomine, quam *Varro V*, 32, 145. *VI*, 5, 41 (IV, p. 40. V, p. 62) *angiportus* et *angulos* ab agendo duxit. Sed negligamus litteram epentheticam et vetustissimae origini vel invitae obtrudamus posterioris aetatis licentiam, tamen, quom nominum Latinorum componendorum ea ratio esse soleat, ut specialis notio antecedit generalem, ii, quibus faciendi potestas esset, inverso ordine dicendi erant *facipotes*, quamvis sit *duriusculum*, non *potifices*. Hi enim sunt, qui, quod potis est, faciunt, seu *possibilia* facientes; quemadmodum vocantur *artifices*, *aurifices*, *carnifices*, *mellifices*, *munifices*, *opifices*, *significes*, *vestifices*, quorum nominum prior quaeque pars *accusativi* vim habet; qua ratione possit nonnemo potis facientes opponere *satis* facientibus; vel sunt, qui, uti potis est, faciunt, ut prior pars adverbii loco sit, ut *benefici*, *malefici*, nisi *potificos* eos potius quam *potifices* ex analogia dicendos putes, cfr. exc. III. Utroque autem modo res ad alteram illam *Plutarchi* notationem (*vid. ann. 3*) redit, quam qui non magis *ineptam* quam *calliditate* quadam non *voluntaria* *incundam* dixerit, *satis* super-

que laudavit. Qui vero, ut vites lactificae eadem lactae dicuntur, vastifica bellua vasta, domus instructa regifice instructa regie, quae vereor ne non sit omnino vera Kühneri opinio ad Cic. Tusc. I, 28, 69, ita pontifices dici potuisse putet, is rursus pontificos efficiat, eosque ipsos Deos immortales, non Deorum sacerdotes. Porro quod a Nicolao Methonensi in refutatione institutionis theologicæ Proculi Platonici 78, p. 105 Deus Filius dictus est *δύναμις δυναμοποιός*, eius vocabuli et vim et rationem longe diversam esse ab eo, de quo quaerimus, facile cuivis apparet. Denique pontifices illos Mucianos si quis propterea, quod possint facere, a potestate appellari eadem ratione potuisse existimet, qua Graeca vocabula a voluntate facta sint *ἐθελόδουλος, ἐθελόπωνος, ἐθελόθηρησκεία*, alia, is primum teneat, liberiolem Graecis esse quam Latinis verborum componendorum rationem, deinde vero *ἐθελόδουλον* non tam eum dici, qui *ἐθέλει δουλεύειν*, quam qui *δουλεύει ἐθέλον*, et itidem reliqua; pontificem ergo dicendum fuisse, qui faceret quia posset, *δυναμενος* sive *δυνατός ὢν*, quae appellatio vereor, ne a vero non propius quam a ridiculo fuisset ab futura.

Dandum hoc putavi pontificis maximi auctoritati in quaestione pontificali, ut pluribus, quam opus fuisse plerisque videbitur, sententiam eius redarguerem, etiamsi de lana caprina rixatus dicerer. Quod autem pronuntiavi, in nominibus Latine compositis ita collocatas esse notiones, ut generalem notionem antecederet specialis, ideoque eam partem, quae casus accusativi vim habeat, priore loco poni, id exemplis quibusdam, quae primo adspectu contraria esse videantur, explicandis confirmaturus eram, nisi iam chartae parcendum fuisset propter caritatem typothetarum. His igitur in aliud tempus ac, si Diis placet, in Kalendas Graecas remissis, adhuc me unum tantummodo, quod sit vere contrariae eiusque Graecae rationis, exemplum invenisse profiteor in hoc versu, quem ex Pacuvii Hermiona attulerunt Cicero de orat. II, 44, 187 et Nonius Marcellus p. 113 Merc.:

„O flexanima atque omnium regina rerum oratio.“

Excursus II.

Pontificium i. q. potestas, ius, facultas, munus.

Gellius noct. Att. I, 13: „Sunt enim non pauci, qui... re semel statuta deliberataque ab eo, cuius negotium id pontificiumque esset, nequaquam putaverint, contra dictum eius esse faciendum.“ In nonnullis exemplis pro „pontificiumque“ est „potissimum“; quidam coniecit „consillumque“. — Solinus polyhist. 16 (26) de Hyperboreis scribens: „Aiunt etiam solitos per virgines probatissimas primitiva frugum Apollini Dello missitare; verum hae, quoniam perfidia hospitem non illibatae revenissent, devotionis, quam peregre prosequantur, pontificium mox intra fines suos receperunt.“ — Chalcedius comment. in Platon. Timaeum p. 97 sq. ed. Meurs.: „Effecti operis pontificium et auctoritatem manibus magis quam dispositioni mentis adscribere.“ — Id. ib. p. 192: „Illud vero, quod a meditullio porrecta anima esse dicitur, quidam dici sic putant, ut non tanquam a medietate totius corporis facta dimensione porrecta sit, sed ex ea parte membrorum vitalium, in quibus pontificium vivendi situm est, ideoque vitalia nuncupantur.“ — Codex Theodosianus VIII, 18, 1 in constitutione Constantini Aug., ann. Chr. 319: „Res, quae ex matris successione fuerint ad filios devolutae, ita sint in parentum potestate atque dominio, ut fruendi pontificium habeant, alienandi eis licentia derogetur.“ — Ib. XVI, 1, 3 in constitutione Theodosii, a. Chr. 381: „Omnes autem, qui ab eorum... fidei communione dissentiant, ut manifestos haereticos expelli, neque his penitus posthac obtinendarum ecclesiarum pontificium facultatemque permitti.“ — Ib. XVI, 7, 2 in constit. eiusdem, a. Chr. 383: „Et indubitate ab omni testamentorum debeant non solum condendorum, sed etiam sub adipiscendae pontificio hereditatis usurpandorum potestate excludi“ (apostatae). — Ib. XVI, 12, 3 in constit. eiusd. notha, ante a. Chr. 385: „Quare

laudabilis auctoritas tua“ (Optatum praefectum Augustalem compellat,) „arbitrio temperato, quidquid ne-
gotiorum aliunde incidet, habitu pontificium sacrae disceptationis Timotheo episcopo“; agitur autem
de foro episcopali in causis tum saecularibus tum ecclesiasticis. — Locus Cod. Theodos. XVI, 5, 13
perperam ad hanc vocabuli vim refertur, neque rectius Prosperi Aquitani de gratia 1, 2. — Symmachus
epist. III, 17 ad quendam Gregorium, praefectum vigilum, si recte suspicor ex epist. 18, eundemque, ni
fallor, ann. 377 praefectum annonae (Cod. Theod. XIV, 3, 15), a. 382 praefectum praetorio Galliarum
(Sulpic. Sever. hist. sacr. II, 63, al. 49) a. 388 episcopum Illiberitanum, a. 423 vita defunctum (Horn.
ad Sulp. Sev. l. 1.): „Habeo expostulandi tecum probabiles causas, quandoquidem pontificio iterati
honoris auctus“ (praefectura illa vigilum, puto, post praefecturam annonae, quarum de ordine cfr. Cod.
Theod. II, 17, 1; male nonnulli ediderunt „literati“;) „nullum mihi indicium communis gaudii praestiti-
sti.“ — Id. ib. VII, 27: „In tuo enim iure est“ (filius meus), „tuis monitis adquiescit, quod quidem
feri oportere consentio, sed non eatenus, ut pontificium tuum in damna nostra protendas.“ — Id. ib.
X, 51, al. 44, conquestus in praefectura urbana a. 384 apud Theodosium Aug. contumaciam et violentiam
Valeriani: „Cum viderem, rursus illud posse iudiciis, si quid severius censuissem, factu optimum
credidi, ut aeternitati vestrae causae istius pontificium reservarem.“ — Arnobius, qui sub Diocletiano
principe in Africa floruit, adv. nation. II, 65: „Ut enim Dii certi certas apud vos habent tutelae, licen-
tias, potestates, neque eorum ab aliquo id quod eius non sit potestatis ac licentiae postulatis, ita unius
pontificium Christi est dare animis salutem et spiritum perpetuitatis apponere“ (alii minus bene „pon-
tificis“). Similiter iam Tertullianus dixerat, de carne Christi 5, Marcionem haereticum sublata humana
Christi natura facere eum „non salutis pontificem, sed spectaculi artificem.“ Quamquam neutri dixerim
non observatam illam Christi ἀρχιερέως notionem, in qua illustranda multus est in Novo Testamento
auctor epistolae ad Hebraeos. — Fuit etiam alter Arnobius, saeculo V, commentarii in Psalmos auctor;
is comm. in Ps. 68 (69), 13 ad Christum omnia dicta trahens: „Adversum me exercebantur sacerdotes;
ipsi in portis eliguntur sedere, sicut Hieremias dicit“ (26, 10 sqq.), „oderunt argumentem: in portis ergo
hi accipiunt pontificium iudicandi et corripiendi, quasi, qui claves civitatis teneant, in portis sedere
memorantur.“ — Idem in Ps. 108 (109), 9: „Sed uxor“ (diaboli) „est potestas incredulitatis, quae da-
bat pontificium dominandi sacerdotibus templorum sive synagogae seu haereticorum ecclesiis; haec
potestas deiecto diabolo efficitur vidua, ita ut anathemati filii eius efficiantur, ut mendicent.“ — Petrus
Chrysologus, episcopus Ravennae 433—451, sermon. 5, ad Lucae euangel. 15, 11, mystica ratione lo-
cum interpretans: „Hic ergo homo, pater hic duos filios habuit, conditoris pontificio, non necessitate
generantis.“ — Gelasius papa, 492—496, epist. ad episcopos orientales, in Iac. Sirmondi Appendice
Codicis Theodosiani, p. XXXVI ed. Ritter.: „Cum nec examinandi aut recipiendi eum haberet ipse pon-
tificium“ etc. — Plura huius usus apud inferioris aetatis scriptores qui indicari sibi volet, adeat Iuretum
not. ad Symmach. epist. VII, 27 et Du Cangium glossar. med. et infim. Latinitatis s. v., quibus nos quo-
que eorum, quae, quod inaccessa plerisque viderentur, diligentius exscripta a nobis sunt, indicia accepta
referre debemus; a quibus sumserunt etiam Gothofredus ad Cod. Theodos. VIII, 18, 1 et Gronovius ad
Liv. XXVII, 8, 8. Alios, qui de hac huius vocabuli significatione scripserunt, viros doctos nominavit
Io. Andr. Bosius, de pontifice max. Rom. vet. 4, 1. Gesnerus in Thesauro ling. Lat. s. v. citavit etiam
Barthii adv. CXXXII, 10, quem locum reperire nondum potui.

Excursus III.

De pontificibus non dicendis, qui in ponte faciant, quaedam analogica.

Nomen compositum in syllabam *fex* desinens, cuius pars prior casus ablativi vim habeat, non-
dum mihi occurrit, neque etiam adverbis eam syllabam adhaesisse video. Nam *forfex* mea quidem sen-

tentia tantum abest, ut a foris faciendo ductum sit vocabulum, ut forcipes, quarum de etymologia non male praecipit Philargyrius ad Virgil. georg. IV, 175. Serviusque ad Virg. Aen. VIII, 453. XII, 404, non solum, ut est verbum ex verbo, *πυράγρας* significasse, sed etiam quidquid his esset instrumentum forma simile, quamvis usu diversum, eam in se transferri appellationem passum esse videatur, ita tamen variante indocto fabrorum opificumque sermone, ut modo per metathesin forcipices dicerentur, simili sono atque irpices sive urpices Graeceque *δρπηκες* et *πόρπακες*, modo etiam cum aspiratione consonantis forfices, imitante sono ipsos, qui uterentur, artifices, aurifices, opifices, vestifices. Omnino non memini faciendi verbum potestate activa cum nomine aliquo ita coaluisse, ut pro casu sexto id esset; cum adverbio vel praepositione ubi cohaesit, nomen adiectivum fit casu recto exiens in disyllabum *ficus*, ut beneficus, maleficus, perficus (Lucret. de nat. rer. II, 1116. Arnob. adv. nat. IV, 7) praefica (?). Neque vero his assentimur, quibus syllabae posteriores nominum adiectivorum in *ficus* exeuntium nonnunquam *ἀσήμενοι* esse videntur, tanquam *σκυδαυός* et *βλίττωι*: nam honorificum, luctificum, tabificum cur quid dicatur nemo ignorare debet, et in plerisque non dubia est activa verbi potestas. In nonnullis vero etiam passiva apparet, ut epulae regifcae sunt a rege factae; domus instructa regifice ita instructa, ut fit a rege; magnificus non tam qui magna facit, quam qui magni fit. Sic apud Maximum Victorinum de re grammat. p. 272 Lindem. „sermonis artificus flexus,“ i. e. arte factus sive artificialis, defendi potest a condemnatione Osanni Beitr. z. Gr. u. Röm. Litteraturgesch. II, p. 355; et apud Apuleium florid. I, 9 casum ablativum „in opificis operibus“ recte Hildebrandus duxit a casu recto, quo dicuntur opifica opera ea, quae sunt ope facta seu propriis manibus confecta. Aliis sane verbis liberior condicio fuit, et licuit breviori illi formae eidemque antiquiori vel cum adverbis praepositionibusque coniungi, ut praeses, obses, praesul, antistes, index, praeses, oscen (si est quasi obscen i. e. occinens), alia prolata ab Lobeckio paralipp. gramm. Gracc. p. 128 sq.; quo referenda sunt fortasse etiam princeps, deinceps, quarticeps, reliqua, in quibus capiendi verbum videtur esse potestate passiva (v. p. 23 c. ann. 78.); vel licuit coniungi cum nominibus casus sexti potestate, qui casus est utique adverbio proximus, ut sunt a canendi verbo dicti fidicen, cornicen, liticen, tubicen, tibicen, oscen (si est quasi oricen). Plurima tamen cum casu ablativo composita, praesertim ea, in quibus locus significandus est, fiunt adiectiva secundae declinationis, ut domiseda genere feminino (Inscript. Orell. n. 4639), funambulus, funirepus, montivagus, herbigradus, alia, quorum etiam pleraque poeticae audaciae cuidam sunt aliquanto convenientiora, quam legali severitati denominandis pontificibus debitae; nam etiam quo loco Cicero montivagos bestiarum cursus dixit, Tuscul. disput. V, 27, 79. incitatius fertur oratio et clarioribus quibusdam verborum luminibus utitur. Denique, etiamsi quem vel hac conditione pontificos admittere non poeniteat, ne sic quidem localis sententia affingi priori nomini debet, quae sponte nascatur oportet ex ipsa verbi, quod alteri parti subest, notione sive status sive motus cum loci natione naturaliter coniuncta. Itaque malo accedere Caesellio Vindici grammatico, quid sit, quo siticines cantent, nescire sese fatenti, quam Ateio Capitoni siticines appellatos perhibenti, qui apud sitos canere soliti essent, hoc est apud funeratos vel vita functos et sepultos. Quae quam futilis sententia sit nec refutandi conatu indigeat, vel eo intelligitur, quod idem ille Ateius dixit, eos habuisse proprium genus tubae a ceterorum, tubicinum et liticinum, differens. Et tamen ad grammaticam rationem pontificibus in ponte facientibus, quos tuetur Woenigerus Sacralyst. d. Röm. p. 146, nullos habeo similiores, quam istos apud sitos canentes siticines, de quibus quae attuli, leguntur apud Gellium noctf. Att. XX, 2 et Nonium s. v., p. 54 Merc. Ceterum de Ateio Capitone, qui sub Augusto et Tiberio floruit, fortasse alio loco dicitur; de Caesellio vid. Osann. Beitr. II, p. 329 sq.

Excursus IV.

Veterum scriptorum loci, quibus Iuppiter Latiaris sanguine humano cultus esse dicitur.

Tertulliani apologet. 9: „Ecce in illa religiosissima urbe Aeneadarum piorum est Iuppiter quidam, quem ludis suis humano proluunt sanguine. Sed bestiarii, inquitis; hoc, opinor, minus quam hominis. An hoc turpius, quod mali hominis? certe tamen de homicidio funditur. O Iovem Christianum, et solum patris filium de crudelitate.“ Legendumne „at“ pro „an“, delicto signo interrogationis? — Eiusd. scoriac. adv. Gnostic. 7: „Et Latio in hodiernum Iovi media in urbe humanus sanguis ingustatur.“ — Cypriani de spectaculis s. epistola quae inscribitur „plebi in evangelio stanti“, (εὐαγγέλιος,) p. 3, append. ed. Oxon.: „Plura prosequi quid est necesse, vel sacrificiorum in ludis genera monstrosa describere? inter quae nonnunquam et homo fit hostia latrocinio sacerdotis, dum cruor etiam de iugulo calidus acceptus“ (al. „exc.“) „patera, dum adhuc fervet, et quasi sitienti idolo in faciem iactatus crudeliter propinatur.“ Perperam citant etiam Tertullianum de spectac. 6, qui eo loco de ludis disserens, quibus a numine aliquo titulus esset, nihil nisi enumerat „Megalenses et Apollinares, item Cereales et Neptunales et Latiaris et Florales“, nulla facta sacrificii mentione. — Minucii Felicis Octav. 21: „Quid ipse Iuppiter vester? modo imberbis statuitur, modo barbatus locatur, et cum Hammon dicitur, habet cornua, et cum Capitolinus, tunc gerit fulmina, et cum Latiaris, cruore perfunditur, et cum Fereetrius non auditur“ (? vid. int.). — Eiusd. ib. 30: „Romani Graecum et Graecam, Gallum et Gallam sacrifici viventes obruere; hodieque ab ipsis Latiaris Iuppiter homicidio colitur et, quod Saturni filio dignum est, mali et noxii hominis sanguine saginatur.“ De Gallo et Galla, Graeco et Graeca in foro boario defossis prodiderunt, ad varia tempora referentes, Livius XXII, 57. Plutarchus vit. Marcell. 3. quaest. Rom. 83. Dio Cassius excerpt. Vales. 12 seu potius huius referens sententiam Tzetzes ad Lycophron. Alex. 603. Zonaras anal. VIII, 19, p. 403 b. Orosius hist. IV, 13. Plinius nat. hist. XXVIII, 2, 3. — Firmici Materni de error. profan. relig. 26 (27), ubi compellat draconem diabolum: „Humanarum te etiam victimarum frequenter sanguine cruentasti, et Latiaris templi cruore vel ara Carthaginis rabies tua et siccarum faucium venena nutrita sunt.“ Ex emendatione Ios. Scaligeri; legebatur „satiaris“. — Lactantii instit. divin. I, 21, 3: „Ne Latini quidem huius immanitatis expertes fuerunt, siquidem Latiaris Iuppiter etiam nunc sanguine colitur humano.“ Al.: „Latiaris.“ — Eiusd. epitom. instit. ad Pentadium 23, 2: „Latiaris quoque Iuppiter humano sanguine propitiatus est.“ — Prudentii in Symmachum I, 396 versus a plerisque ad hunc Iovis Latiaris cultum refertur; sed vereor, ne totus ille locus ornatissimus poetae non mali potius omnino ad caedes gladiatorias spectet, quae ab inferiarum ritu memoriaque funebri repetuntur (Serv. ad Virg. Aen. X, 519. XII, 606. Tertullian. de spectac. 12. Valer. Max. memorab. II, 4, 7). Versus autem Prudentii hi sunt:

Respice terrifici scelerata sacraria Ditis
cui cadit infausta fusus gladiator arena, 380
heu, male lustratae Phlegethontia victima Romae.
Nam quid vesani sibi vult ars impia ludi?
quid mortes iuvenum? quid sanguine pasta voluptas?
quid pulvis caveae semper funebris, et illa
amphitheatralis spectacula tristia pompae? 385
Nempe Charon iugulis miserorum se duce dignas
accipit inferias, placatus crimine sacro.
Hae sunt deliciae Iovis infernalis, in istis

(Vers. 395 legerim: „arguere incassum“ ad vitandam syllabae productionem ne in hoc quidem poeta tolerabilem.) — Paulini Nolani poëm. adv. pagan. 108:

„Hinc Latiare malum prisci statuere Quirites,

arbiter obscuri placidus requiescit Avernii.

Nonne pudet regem populum sceptrisque potentem 390
talia pro patriae censere litanda salute?

relligionis opem subternis poscere ab antris?

Evocat, heu, poenis tenebrosa ex sede ministrum
interitus, speciosa hominum cui funera solvat.

Incassum arguere iam Taurica sacra solemus; 395
funditur humanus Latiari in munere sanguis,
consensusque ille spectantium solvit ad aram
Plutonis fera vota sui.“ etc.

ut maectatus homo nomen satiaret inane.“ —

Iustini Martyris apolog. II, 12 ad senatum Romanum, purgans Christianos a Thyestearum dapum crimine: τίνος γὰρ χάριν οὐχὶ καὶ ταῦτα δημοσίᾳ ὀμολογοῦμεν ἀγαθὰ καὶ φιλοσοφίαν θεῖαν αὐτὰ ἀπεδείκνυμεν, φάσκοντες Κρόνον μὲν μυστήρια τελεῖν ἐν τῷ ἀνδροφονεῖν (hostias humanas notat Saturno a Carthaginiensibus potissimum immolatas,) καὶ ἐν τῷ αἵματος ἐμπίπλασθαι, ὡς λέγεται, τὰ ἴσα τῷ πατρὶ ἡμῶν τιμωμένῳ εἰδώλῳ, ᾧ οὐ μόνον ἀλόγων ζώων αἵματα προσοραίνεται, ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπεια διὰ τοῦ πατρὸς ἡμῶν ἐπισημοτάτου καὶ εὐγενεστάτου ἀνδρός (praef. urb. ?) τὴν πρόσχυσιν τοῦ τῶν φρονεθέντων αἵματος ποιούμενοι....; — Tatiani orat. contr. Graec. 29: εἰρῶν δὲ (de semetipso loquitur,) παρὰ μὲν Ῥωμαίοις τὸν Λατινῶν Δία λίθους ἀνθρώπων καὶ τοῖς ἀπὸ τῶν ἀνδροκτασιῶν αἵμασι τερόμενον, Ἀρτεμιν δὲ οὐ μακρὰν τῆς μεγάλης πόλεως (Dianam Aricinam seu Deam Nemorensem significat.) τῶν αὐτῶν πράξεων ἐπανηρημένην τὸ εἶδος. — Theophili Antiocheni ad Autolyc. III, 6: τὰ γὰρ μοι καταλέγειν τὰς ἀσελείας τῆς μητρὸς θεῶν λεγομένης, ἣ Διὸς τοῦ Λατινῶν διωκτοῦ αἵματος ἀνθρώπειον, ἣ Ἄπτον τοῦ ἀποκοιτιομένου, ἣ οὐτι Ζεὺς ὁ καλούμενος τραγῶδες κατακλείσας τὴν ἑαυτοῦ χεῖρα, ὡς φασί, νῦν παρὰ Ῥωμαίοις θεὸς τιμάται; (Legendum videtur κατακείσας ex Epiphani. ancor. p. 108; vid. Meinekii in Schneidewini Philologo III, p. 320; Iovem Tragoedum Augustus Romae dedicavit, Sueton. vit. Octav. 57). — Athanasii orat. contr. Graec. p. 27 ed. Colon. a. 1686: καὶ οἱ πάλοι δὲ Ῥωμαῖοι τὸν καλούμενον Λατινῶν Δία ἀνδροποθυσίας ἐθήσκονον. — Ethnici denique unius Porphyrii de abstinent. II, 56, p. 203 ed. de Rhoer.: ἀλλ' ἔτι καὶ νῦν τίς ἀγνοεῖ κατὰ τὴν μεγάλην πόλιν τῆς Λατινῶν Διὸς ἐορτῆς σφαζόμενον ἀνθρώπων; Quem locum Eusebius ut transcripsit in praeparat. euangel. IV, 16, 6, ita eundem repetiit de laud. Constantin. 13, p. 646. — Ex interpretibus plurimos locos commemoravit Münsterus ad Firmic. I. I.; cfr. Vales. ad Euseb. de laud. Const. I. I., p. 284. Rycq. de Capitol. 25. Hartung. Rel. d. Röm. II, p. 20. Klausen. Aen. p. 797. Pellegrino (Krkjukoff) Religions-untersch. d. röm. Patric. u. Plebej. p. 80.

Excursu V

de hostiarum humanarum apud veteres Romanos vestigiis quibusdam et reliquiis

dicturus sui, nisi iam et tempori et chartae parcendum fuisset. Nunc, ut saltem aliquatenus promissis stemus, pauca quaedam excerptamus. Plinii locus ex nat. hist. XXX, I, 3, quem pag. 19 exscripsimus, (ubi sive meus scribentis sive typothetae lapsus corrigendus est reponendo DCLVII pro DCVII,) videtur referri posse ad responsum principibus barbarorum Bletonensium, ignotae ceteroqui gentis, datum non ita multis annis post a. u. 640; Plut. quaest. Rom. 83. Quod autem idem Plinius XXX, I, 4 dicit de sublatis per Romanos monstris, in quibus hominem occidere religiosissimum erat, mandī vero etiam saluberrimum, id pertinere puto ad Druidarum religionem victimarum humanarum foeditate horribilem (Caes. bell. Gall. VI, 16. Cicer. pr. Font. 10, 21. Pompon. Mel. de sit. orb. III, 2, 3. Lucan. Phars. I, 444 sq. Lactant. inst. I, 21, 3. Solin. 21. Minuc. Fel. 30. Tertull. apol. 9. scorp. adv. Gnost. 7. Augustin. civ. Dei VII, 19. Strab. IV, 4, 5, p. 319. Diodor. V, 32. Dionys. Halic. ant. I, 38. Iustin. hist. XXVI, 2. Liv. XXXVIII, 47. Soper Paphius (?) ap. Athen. deipnosoph. IV, p. 160 e. Tacit. annal. XIV, 30. Martian. Capell. nupt. Merc. et Philol. VI, 635) sublata a Tiberio Caesare, nisi quid in scriptura Pliniana vitii est, vel sub Augusto civibus tantum interdictam, a Claudio penitus abolitam (Sueton. vit. Claud. 25. Aurel. Vict. de Caess. 4); quamquam manebant feritatis vestigia ipsaque secta postmodum reviviscebant (Pomp. Mel. I. I. Tacit. I. I. Lamprid. vit. Alex. Sev. 60. Vopisc. vit. Aurel. 44). Ad omnes gentes pertinuisse videtur edictum, quo imperator Hadrianus pariter de genere humano meruit; Porphy. de abst. II, 56, p. 202, unde Euseb. praep. euang. IV, 16, 5. 17, 15. de laud. Const. 16, quo loco Valesius Tiberii proconsulatum Africae ap. Tertull. apol. 9 recte in haec Hadriani tempora retulit. — De Gallis et Graecis in foro boario defossis scriptorum locos exc. IV. indicavimus; item praecipuos quosdam, quibus gladiatoria munera ab inferiarum ritu hominibusque apud sepulcra mactatis repetuntur. Placavit Patrocli Manes Achilles mactatis duodecim Troianis (Hom. Iliad. φ, 27 sqq. ψ, 175 sqq.), Alexander M. in paternis exsequiis caedis conscios ad patris tumulum occidi iussit (Iustin. hist. XI, 2); sic bello gladiatorio a. u. 682 Spartacus trecentos Romanorum captivos Crixo collegae inferias dedit (Appian. bell. civ. I, 117); sic, Perusia a Caesare Octaviano capta a. u. 713, scripserunt quidam trecentos (al. quadringentos) ex dediticiis electos equestris et senatorii or-

dinis ad aram Divi Iulii exstructam Idibus Martii hostiarum more mactatos, (Sueton. vit. Oct. 15 c. comment. Casaub. et Baumg. Crus. Dio Cass. XLVIII, 14) quas aras Perusinas vocat Seneca de clem. I, 11. — Pari fœditate supplicii a. u. 396 trecentos septem milites Romanos captos Tarquinienses immolarant; Liv. VII, 15. — Post C. Iulii Caesaris triumphos a. u. 708 quum alii multi caesi sunt, tum tumultu a militibus coorto, Caesare superveniente, de uno supplicium sumunt; ἄλλοι δὲ δύο ἄνδρες, ut Dio Cassius XLIII, 24 ait. ἐν τῷ αὐτῷ τινὶ ἱερονομίας ἐπαγγέλλων· καὶ τὸ μὲν αἰτίον οὐκ ἔχω εἰπεῖν, οὔτε γὰρ ἡ Σίβυλλα ἔγραψεν, οὔτ' ἄλλο τι τοιοῦτον λόγιον ἐγένετο· ἐν δ' οὖν τῷ Ἀρσίου πιδίῳ πρὸς τε τῶν πομπηζῶν καὶ πρὸς τοῦ ἱερέως τοῦ Ἀρσίου ἐκδόθησαν, καὶ γε αἱ κερκαλαὶ αὐτῶν πρὸς τὸ βασιλεῖον ἀνετίθησαν. Atrociter factum, sed tamen dicas ex antiquo iure divino, quum ipse Caesar esset pont. max.; apte Ambroschius Stud. u. Andeut. I, p. 10 Octobris equi caerimonias comparavit. — C. Marius superstitiosum fuisse constat; neque tamen fidem habemus Dorotheo nescio cui scribenti eum bello Cimbrico (a. u. 653) accepta clade, deinde somnio monitum, Calpurnia filia immolata, victoriam reportasse (Pseudoplatarch. parall. 20. Clement. Alex. protrept. 3, 42, p. 12 s. 37 P., unde Euseb. praep. euang. IV, 16, 11). — Sub imperatoribus etiam exteris religionibus crudelitas nutriebatur. Fama erat, Antinum pro Hadriani vita victimam occubuisse (Dio Cass. LXIX, 11. Aurel. Vict. de Caes. 14. Spartian. vit. Hadr. 14); Commodus sacra Mithriaca vero homicidio polluit (Lamprid. vit. Comm. 9); Didius Iulianus ad magica sacra pueros multos mactavit (Dio Cass. LXXIII, 16. Spartian. vit. Iul. 7); pariter Heliogabalus hostias humanas cecidit pueris nobilibus patrimis et matrimis (Lamprid. vit. Heliog. 8. Dio Cass. LXXIX, 11). — Ara maxima Herculi dicata, qui ibi bovicidia pro homicidiis docuit. Arae quoque subterraneae vel sub terram ad tempus defossae Consi in Circo maximo, Ditis et Proserpinae in Campo Martio, ludique cum his coniuncti ad inferias hostiasque humanas antiquitatis quodammodo referri possunt. — Qui Vestam pro Tellure habuerunt, provocare poterant ad supplicii genus, quo damnatae virgines afficiebantur, quum terrae matri quasi sacratae traderentur; de virgine ipsius Vestae sacrificio destinata cfr. Pseudoplat. parall. 14. — Omnino capitum sacerdotum religio ad hostiarum humanarum ritu repetenda est; Macrob. Sat. III, 7. Fest. v. sacer mons, p. 318. Plut. vit. Rom. 22. Dionys. Hal. II, 11. Serv. ad Virg. Aen. VI, 609. Festus v. plorare, p. 230. Paul. Diac. v. aliuta, p. 6. v. termino, p. 368. Dionys. II, 74. V, 19. Liv. II, 8. Plut. vit. Poplic. 12. Dionys. VI, 89. Liv. III, 55. Fest. v. sacratae leges, p. 318. Zonar. ann. VII, 15. Cicer. pr. Balb. 14, 33. Plin. nat. hist. XVIII, 3, 3. all. Liberi et Liberae, Telluris, Ceresis numina hic potissimum nominantur; cfr. Huschck. S. T., p. 298. — Porro considerandae sunt leges sacratae militares, non solum Romanorum, sed etiam aliarum gentium Italicarum; Liv. VII, 41. v. 26. IX, 39. XXXVI, 38; imprimis Samnitium, Plin. nat. hist. XXXIV, 7, 18, quorum caerimoniam pluribus descripsit Livius X, 38, cum hostiis humanis contulit Florus I, 16, 7. — Et videndum, an ad eiusmodi sacramentum referri debeat dirus sanguis coniurationis Catilinae; Sallust. Catil. 22. Flor. IV, 1, 4 c. ann. Freinshem. Dio Cass. XXXVII, 30. Tertull. ap. 9. Minuc. Fel. 30. — M. Curtii et Deciorum devotiones quoniam pluribus persequi non vacat, quum pervagatissima fama sit, nominasse sufficiat; casus non singularis arbitrii, sed iuris pontificii fuisse docet Liv. VIII, 10. Plutarchus, an vitios, ad infelic. 3, quod in Decii facto Saturnum appellat, Ditem patrem intelligas cfr. p. 28 c. ann. 90. Cum Decii tertii voto (Cic. de finib. II, 19, 61. Tusc. I, 37, 89. Zonar. ann. VIII, 5) cfr. narrationem Pseudoplatarch. parall. 6, ubi pro Παῖδος legas Ηέας, De Claudio Gothico Aurel. Vict. de Caes. 34. epit. 48. De hominibus pro imperatorum salute se devotentibus Dio Cass. LIII, 20. (Caes. b. G. II, 22. Val. Max. II, 6, 11.) LIX, 8. Sueton. vit. Calig. 14, 27; et allatos supra locos de morte Antinoi; add. Sueton. vit. Ner. 36. Dio Cass. LXI, 18. — Umbrae denique et tenuia quaedam vestigia agnoscantur, ubi non sine callida quadam vafraque antiquarum religionum interpretatione alia tantum dicis causa fiebant, aliis vicaria quaedam supposita erant. Ex eo genere haec annotamus: ver sacrum (Fest. v. Mamertini, p. 158. Paul. Diac. v. ver sacrum, p. 361. Serv. ad Virg. Aen. VII, 796. Euseb. laud. Const. 13, p. 647, e Dion. Hal. I, 23 sq.); Dianae Aricinae cultum regemque Nemorensem a successore suo trucidandum (Strab. V, 3, 12, p. 388. Pausan. II, 27, 4. Serv. ad Virg. Aen. II, 116. VI, 136. Sueton. vit. Calig. 35. Ovid. art. amat. II, 259 sq. fast. III, 271 sq. Tatian. orat. contr. Graec. 29; Buttman. Mythol. II, p. 151. Hartung. II, p. 212 sq. Klausen. p. 958.); Lupercalium caerimoniam quandam (Plut. vit. Rom. 21; cfr. Pseudoplat. 35; de risu simulando cfr. Suid. v. Σαρδάνιος γίλος. Leutsch. ad Zenob. prov. V, 85. Tertull. ap. 9. Minuc. Fel. 30); capita caepitia, hominum capillos, vivos pisces ad expianda fulgurita Iovi Elicio datos (Arnob. adv. nat. V, 1. Ovid. fast. III, 339 sqq. Plutarch. vit. Num. 15); pisces Vulcano in ignem missos pro animis humanis (Fest. v. piscatorii ludi, p. 238. Varr. ling. Lat. VI, 3, 30 [V, p. 57]); capitibus alii et papaveris Maniae Deae matri Larum supplicatum, pilasque et effigies laneas in Compitalibus suspensas (Macrob. Saturn. I, 7, p. 220 sq. Paul. Diac. v. pilae, p. 239. v. laneae effigies, p. 121, et fortasse v. capita deorum, p. 64); denique ipsos illos scirpeos Argeos, de quibus propter annot. 24 et 31 (coll. 30), chartarum angustiis clausi, haec tantum addimus, Arnobium adv. nat. II, 68 respicere ad oraculum illud Dodonaeum, Apolline substituto pro Iove e prava lectione Ovid. fast. V, 26 (v. Merkel. p. CLXX); Macrobius autem Sat. I, 7, p. 220 „oscilla ad humanam effigiem arte simulata“ non dicere scirpeos Argeos, sed sigillaria Saturnaliorum diebus missa et in sacellum Ditis arae Saturni cohaerens illata, idque haud dubie intelligi ex c. II, p. 241; eum igitur ab auctore suo Varrone, cui cum Manilio convenit (Merkel. p. CIV. CLXX.), deerrasse, quod sacrificium sua aetate fieri desitum ignoraret, et ab Ovidii fastorum lectione tam esset alienus, quam in Virgilianis carminibus versatus; denique qui oscilla sigillaria ab hostiis humanis repetere velit, ratione sua, auctoritate unius Macrobius falsum oraculum falso interpretantis niti.

Schulnachrichten.

A. Allgemeine Lehrverfassung.

I. PRIMA.

Ordinarius: Der Director.

Latein. 8 St. Cic. div. in Caec. Verr. Act. I. Acc. I. Tac. Ann. I. II und Anfang von III. Freie Aufsätze. Pensa. Extemporalia. 6 St. Prof. Marquardt. Horat. Od. III. IV. Sat. II. Epist. I. Prof. Herbst.

Griechisch. 6 St. Platonis Laches, Apologia Socr., Euthyphron, Gorgias, Sophoclis Oedipus tyr. und Antigone mit vorausgeschickter Uebersicht der antiken Metrik. Homeri Ilias XIX—XXIV, z. Th. priv. schriftl. übersetzt. Ebenso Plat. de rep. VIII und IX priv. schriftl. übersetzt. Griech. Exercit. Der Director.

Deutsch. 3 St. im Sommer, 4 St. im Winter. Geschichte der deutschen poetischen Literatur von 1770 bis 1830. Lectüre der Gudrun. Anfangsgründe der mittelhochdeutschen Grammatik. Aufsätze. Elemente der empirischen Psychologie. Controlle der Privatlectüre und freie Vorträge. Oberlehrer Czwalina.

Französisch. 2 St. Gelesen L' Avare von Molière, und in Menzels Handbuch die Abschn. von Ancillon, de Pradt, Foy, Jomini etc. Exercitien, Extempor. und freie Aufsätze; zuweilen Sprech-Uebungen. Dr. Brandstätter.

Hebräisch. 2 St. (ausser der Schulzeit). Repet. der Verba, dann das Nomen. Lect. in den Büchern Samuelis und den Psalmen. Dr. Hintz.

Religion. 2 St. Brief Pauli an die Galater, die Bergpredigt, Briefe Johannis, in der Grundsprache. Wiederholung der Kirchengeschichte. Einige Abschnitte der Glaubenslehre. Dr. Roeper.

Mathematik. 4 St. Zusammengesetzte trigonometrische Aufgaben mit Anwendungen auf die Feldmessenkunst, verbunden mit practisch. Uebungen im Freien. Sphärische Trigonometrie. Wiederholung des binomischen Lehrsatzes für ganze und gebrochene Exponenten, der Exponentialgrößen und Logarithmen. Prof. Anger.

Physik. 2 St. Die Lehre von der Wärme, mit Anwendungen auf die Dampf-Maschinen. Wiederholungen aus verschiedenen Gebieten. Prof. Anger.

Geschichte und Geographie. Im Sommer 3, im Winter 4 St. Neuere Geschichte von 1660 bis zur Gegenwart. Repetition der alten und mittleren Geschichte, so wie der gesammten Geographie. Prof. Hirsch.

II. SECUNDA.

Ordinarius: Prof. Dr. Herbst.

Latein. 10 St. Cic. Oratt. pro Roscio Amerino, pro lege Manilia, pro Murena; Brutus. Sallust. Catilina. Livius I. Virg. Aen. I—IV. 7 St. Stil und Gramm. 3 St. Prof. Herbst.

Griechisch. 6 St. Plutarch. Pyrrhus und Marius; Herod. VI. VII bis Cap. 200. 3 St. Pensa und Gramm. 1 St. Prof. Herbst. Ilias VII—XII. cursorisch, zum Th. priv. schriftl. Odys. VII—XII. Der Director.

Deutsch. Im Somm. 2, im Wint. 3 St. Geschichte der deutschen poetischen Literatur von 1770, und die Lehre von der Metrik. Aufsätze. Zur Privatlectüre wurden die Lessingschen Schriften benutzt und nach ihnen freie Vorträge. Oberl. Czwalina.

Französisch. 2 St. Lectüre aus Menzels Handbuch die Abschnitte von Ancillon, Segur d. ältern, Lacretelle, und Frau von Stael. Die 4 letzten Bücher von Voltaire's Henriade und le verre d'eau von Scribe. Exercitien. Prof. Hirsch.

Hebräisch. 2 St. (ausser der Schulzeit). Die regelm. u. unregelm. Verba. Lect. in der Genesis. Dr. Hintz.

Religion. 2 St. Ev. Joh. — Kirchengeschichte von der Gründung der Kirche bis auf Karl den Grossen. Pred. Tornwald.

Mathematik. 4 St. Algebraische Geometrie. — Stereometrie. — Projectionslehre. Uebungen im Auflösen algebraischer und geometrischer Aufgaben. Praktische Uebungen im Feldmessen. Prof. Anger.

Physik. 2 St. Optik. — Wiederholungen aus verschiedenen Gebieten. Prof. Anger.

Geschichte und Geographie. 3 St. Geschichte des Mittelalters von 900—1450. Repetition der römischen Geschichte und einzelner geographischer Abschnitte. Prof. Hirsch.

III. OBER-TERTIA.

Ordinarius von Coet. A.: Prof. Marquardt.

Ordinarius von Coet. B.: Dr. Förstemann.

Latein. 10 St. Im Sommer Cötus A Liv. XXI. Prof. Marquardt. Cötus B Curtius III—V. Dr. Förstemann. Im Winter combinirt Liv. XXII. Prof. Marquardt. 4 St. Ovid. Metam. V—VIII. Cötus A. Prof. Herbst. Coet. B. VI—IX, im Somm. Dr. Förstemann, im Winter Dr. Röper. 2 St. Gramm. Exercitia. Extemporalia. 4 St. Cöt. A. Prof. Marquardt. Cöt. B. Dr. Förstemann.

Griechisch. 6 St. Homer. Od. XII—XVIII. 2 St. Xen. Anab. III—V zu Anfang 2 St. Desgl. Grammatik; Syntax. und Repetition der Etymologie. Extemporalia. Cöt. A. Prof. Marquardt. Cöt. B. im Sommer Dr. Stein, im Winter Dr. Förstemann.

Deutsch. 2 St. Aufsätze. Freie Vorträge, Lectüre von Musterstücken. Das Wichtigste von den Dichtungsarten. Coet. A. im Sommer Dr. Strehlke, im Winter Dr. Cosack; Coet. B. Dr. Förstemann.

Französisch. 2 St. Coet. A. Charles XII. Buch V, VI. Guillaume Tell. Grammatische Uebungen. Im Sommer Dr. Förstemann, im Winter Dr. Cosack. Coet. B. Charles XII. Buch I—III. Grammatische Ueb. Dr. Förstemann.

Religion. 2 St. Coetus A. Lehre von Gott. Lesung auserwählter Stücke aus den Psalmen, Jesaias und Jeremias. Coetus B. Lehre von der h. Taufe und vom h. Abendmale. Lesung der Psalmen und mehreres aus den Sprüchen Salamonis. Pred. Tornwald.

Mathematik und Physik. Zus. 6 St. Gleichungen des zweiten Grades mit einer und mehreren unbekanntem Grössen. — Geometrische Uebungs-Aufgaben mit Anwendungen auf die Feldmessenkunst. — Anfangsgründe der Statik und Mechanik. Electricität und Magnetismus. Prof. Anger.

Geschichte und Geographie. 4 St. Alte Geschichte bis zur Völkerwanderung. Die aussereuropäischen Erdtheile. Coet. A. Prof. Hirsch. Coet. B. im Sommer Dr. Panten, im Winter Dr. Förstemann.

IV. UNTER-TERTIA.

Ordinarius von Coet. A.: Dr. Brandstätter.

Ordinarius von Coet. B.: S. A. C. Boeszörmeny.

Latein. 10 St. Lectüre in der Clio v. Jacobs. 4 St. (Die Abschn. aus Caesar, Curtius, zum Theil aus Livius); in Ovid's Metamorphosen B. I. II. III. nach Auswahl. (Coet. B. lib. IV). — Grammatik: Repetit. der Casuslehre, Lehre von den Tempp. und Modis bis zum Inf., 2 St. — Wöchentl. Scripta und Extemp., 2 St. Die Ordinarien; den Ovid in Coet. B. im Sommer S. A. C. Hintz; im Winter Dr. Strehlke.

Griechisch. 6 St. Gelesen in Jacobs Leseb. Die Beisp. zu den Vbs. contr. und in μ , Aesop. Fabeln, Geogr. v. Europa und Asien, Mythol., 4 St. — Repetition der Formenlehre, Vba contr. und in μ . 2 St. Coet. A. Dr. Brandstätter, Coet. B., im Sommer S. A. C. Hintz, im Wint. Dr. Strehlke.

Deutsch. 2 St. Hauptregeln der Orthogr. und Interpunction; Aufsätze und Declamir-Ueb. Die Ordin.

Französisch. 2 St. Regeln der Aussprache; gelesen das erste Buch des Charles XII. Die Ordin.

Religion. 2 St. Coetus A und B. Die heilige Geschichte bis auf Jesum Christum. Erklärung der drei Artikel des christlichen Glaubens. Pred. Tornwald.

Mathematik. 4 St. 2 St. Geometrie: Lehre von der Aehnlichkeit der Dreiecke, von der Gleichheit und Ausmessung der Parallelogramme, Hauptsätze vom Kreise. 2 St. Arithmetik: Cursus von Quarta wiederholt. Lehre von den Potenzen, von den Gleichungen mit einer und mehreren unbekanntn Grössen (fast alle Beisp. aus M. Hirsch durchgerechnet). Oberl. Czwalina. Im Sommer in Coet. B. Dr. Strehlke.

Geschichte und Geographie. 4 St. Allgemeine Uebersicht der mittlern und neuern Geschichte. Politische Geographie von Europa. Coet. A. Prof. Hirsch. Coet. B. im Sommer Dr. Panten, im W. der Ordin.

V. QUARTA.

Ordinarius: Dr. Röper.

Latein. 10 St. Cornel. Nep., gelesen Mitiades bis Timoleon. 6 St. Repetition der Formenlehre, Syntax der Casus, wöchentl. Exercitien und Extemporalien. 4 St. Dr. Röper.

Griechisch. 6 St. Grammatik von den Elementen bis zu den Verbis contractis, ausschliessl. Verba λ , μ , ν , ρ . Gelesen einige Stücke aus Jacobs griech. Elementarbuch, I. Cursus. Dr. Röper.

Deutsch. 2 St. Deutsche Aufsätze mit sprachlichen Erläuterungen. Declamationsübungen. Dr. Röper.

Religion. 2 St. Lesung und Erklärung der Perikopen. Einübung des Katechismus mit Erläuterung des ersten Hauptstückes. Bibelsprüche und geistliche Lieder. Dr. Röper.

Mathematik. 4 St. Geometrie 2 St. Von den Linien und Winkeln, die Lehre von der Congruenz der Dreiecke, von den Parallellinien, Parallelogramme und einzelne damit verbundene Sätze. Arithmetik 2 St. Decimalbrüche, Quadrat- u. Kubikwurzel-Ausziehen, entgegengesetzte Grössen, Buchstabenrechnung. Oberl. Czwalina.

Rechnen. 2 St. Uebung u. Erweiterung d. in Quinta durchgenommenen Rechnungsarten. Oberl. Czwalina.

Geschichte und Geographie. 4 St. Allgemeine Uebersicht der alten und mittlern Geschichte bis 1273. Physische Geographie von Europa. Prof. Hirsch.

Zeichnen. 2 St. (Ausser der Schulzeit Mittwoch Nachm.) Zeichenl. Breysig.

VI. QUINTA.**Ordinarius: Dr. Hintz.**

Latein. 10 St. Lect. im Ellendt mit genauer Construct. und Zurückübersetz. Vocabellernen. 4 St. — Gramm. 4 St. Das Pensum von Sexta repet. und erweitert, namentlich Genusregeln und unregelmässige Verba. — Decl. und Conjug. Uebung. 1 St. Wöchentlich ein Exerzit. 1 St. Dr. Hintz.

Deutsch. 4 St. Die Lehre vom Satz und den Redetheilen und von der Rection der Casus. — Leichte, meist geschichtliche Aufsätze. — Lectüre. — Declamation. Derselbe.

Religion. 2 St. Biblische Geschichte (ausführlicher als in Sexta) bis zum babylon. Exil Das Leben Jesu. Auswendiglernen bibl. Sprüche, Kirchenlieder und der 2 ersten Hauptstücke des Katechismus. Oberl. Skusa.

Rechnen. 4 St. Die Bruchrechnung wiederholt, die Lehre von der einfachen und zusammengesetzten Regula de tri, Zeitrechnung, Gesellschaftsrechnung. Oberl. Czwalina.

Naturgeschichte. 4 St. Im Sommer: Botanik; im Winter: Zoologie in besond. Rücksicht auf Säugethiere und Vögel. Oberl. Skusa.

Geographie. 2 St. Nach einer mathemat. Einleitung Betrachtung der Meere, Inseln, Länder, Gebirge und Flüsse aller Erdtheile. Dr. Hintz.

Zeichnen. 2 St. Zeichenl. Breysig.

Schreiben. 2 St. Schreibl. Lorwein.

VII. SEXTA.**Ordinarius: Oberl. Skusa.**

Latein. 8 St. Von den Elementen bis zu den 4 regelmässigen Conjugationen, incl.; wöchentlich ein kleines Exerцитium. Lectüre aus Ellendt's Lesebuch. Oberl. Skusa.

Deutsch. 4 St. Orthographische Uebungen und kleine Aufsätze, Uebungen im mündlichen Erzählen des Gelesenen, Lernen leichter Gedichte. Oberl. Skusa.

Religion. 2 St. Biblische Geschichte bis Salomo. Erzählungen aus dem Leben Jesu (nach Kohlrausch). Auswendiglernen leichter Bibelsprüche und Liederverse. Derselbe.

Rechnen. 4 St. Die 4 Species in ganzen und gebrochenen Zahlen. Einfache gerade Regel de Tri, Kopfrechnen. Dr. Hintz.

Naturgeschichte. 2 St. Einheimische Pflanzen und Thiere. Oberl. Skusa.

Geographie. 2 St. Die Meere, Inseln und Länder aller Erdtheile. Dr. Hintz.

Zeichnen. 4 St. Zeichenl. Breysig.

Schreiben. 4 St. Schreibl. Lorwein.

VIII. SEPTIMA oder die Elementarklasse

hatte täglich 1 (zweimal 2) Lese-, 1 Schreib-, 1 Rechen-, 1 orthographische Stunde, ausserdem wöchentlich einige Religionsstunden, einige für Zeichnen und Geographie, zusammen wöchentlich 32 St. Elementarl. Wilde.

Ausser den vorstehend angeführten Unterrichtsstunden wurden noch ertheilt wöchentl. 2 Religionsstunden für Katholiken (ihrer waren unter 427 Schülern im ganzen Gymnasium 34) von dem Domherrn Rossolkiewicz, der auf Ansuchen der vorgesetzten Behörde den Unterricht auch ferner fortzusetzen sich hat bereit finden lassen. Ferner wurden ertheilt wöchentl. 6 Singestunden, 4 von Herrn Boyd, 2 von Herrn Musikdirektor Markull, u. 4 Zeichenstunden für Liebhaber des Zeichnens in oberen Classen ausser der gewöhnlichen Schulzeit vom Zeichenlehrer Breysig. Im Sommer wurden die Turnübungen wie bisher von dem Turnlehrer Torresse, unter Auf-

sicht eines Lehrers viermal wöchentlich in je anderthalb Stunden geleitet, im Winter einige Schüler aus den mehr oberen Classen auf Kosten der Stadt von eben demselben zu Vorturnern unentgeltlich ausgebildet.

Auch Privatunterricht im Englischen wurde für mehrere Schüler von Secunda von dem Herrn Dr. Friedländer im Gymnasium ertheilt.

B. Verordnungen

des Königl. Provinzial-Schulcollegiums der Provinz Preussen.

1. Vom 16. Juni 1848. Aufforderung, die Vorschläge und Wünsche des Lehrer-Collegiums für Reformen im Gymnasialwesen, behufs der durch eine Commission erwählter Schulmänner zu bewirkenden Reformen der höhern Lehranstalten dem Königl. Schul-Coll. einzureichen. (Diese Commission, zu welcher nach Mittheilung des Königl. Schul-Coll. vom 21. Februar d. J. durch Stimmenmehrheit für die Provinz Preussen die Herren Skrzeczka, Dir. des Kneiphöfischen Gymnasiums zu Königsberg, Fabian, Dir. des Gymnasiums zu Tilsit, Gross, Oberlehrer am Gymnasium zu Marienwerder, erwählt sind, wird im Laufe d. J. in Berlin zusammentreten.)

2. Vom 30. September 1848. Mittheilung des Königl. Schul-Coll., dass die Conduiten-Listen auch für sämtliche Lehranstalten abgeschafft sind.

3. Vom 15. Dec. 1848. Mittheilung eines Ministerial-Rescripts vom 28. Novbr. 1848, wodurch die Betheiligung von Gymnasiasten und Schülern an politischen Vereinen im Interesse der den öffentlichen Lehranstalten obliegenden erziehenden Fürsorge selbst da verboten wird, wo etwa Eltern oder Vormünder ihren Kindern oder Pflegebefohlenen eine desfallsige Erlaubniss zu ertheilen sich veranlasst finden sollten. (Das Gymnasium hatte schon früher selbstständig in diesem Sinne gehandelt.)

4. Vom 3. Januar 1849. Mittheilung eines Ministerial-Rescripts vom 14. December 1848, des Inhalts, dass bis zum Erlass eines neuen umfassenden Schulgesetzes die dermalen bestehenden Einrichtungen unverändert in Kraft bleiben.

C. Chronik.

Es ist mir erfreulich, berichten zu können, dass in dem nun verflossenen Schuljahre keine Veränderung, weder in den innern noch äussern Verhältnissen des Gymnasiums stattgefunden hat; auch keiner der Lehrer durch Krankheit von der Erfüllung seiner Berufspflichten abgehalten worden ist. Durch die Mitwirkung mehrerer Herren Schulamts-Candidaten hat auch in dem verflossenen, wie in dem vorjährigen Schuljahre (wie der vorstehende Lehrplan zeigt), eine Theilung zweier mittlerer Classen, nämlich Ober-Tertia u. Unter-Tertia in 2 parallele coordinirte Cötus stattfinden können. Von diesen Herren sind zu Michaelis Herr S.A.C. Hintz, um auswärtig in ein Privatverhältniss zu treten und Herr Dr. Panten in Folge seiner Berufung zum ordentlichen Oberlehrer an die hiesige höhere Bürgerschule von St. Johann aus unserer Mitte geschieden. Beiden folgt unser Dank für ihre erfolgreiche Wirksamkeit an unserer Anstalt und der Wunsch, dass jeder von ihnen in seinem neuen Verhältniss die Befriedigung, die beider eifriges Streben verdient, in vollem Masse finden möge.

Auch dem, durch seine Versetzung nach Posen, von uns geschiedenen Herrn Schulrath Lucas, zu dem wir stets im freundlichsten Verhältniss gestanden, rufen wir ein herzliches Lebewohl nach, wie wir den an seine Stelle getretenen Herrn Schulrath Giesebrecht, der als Königl. Commissarius am 23. und 24. März zum ersten Male der Abiturientenprüfung am hiesigen Gymnasium beiwohnte, freudig in unserer Mitte begrüsst haben.

D. Statistische Nachrichten.

a. Lehrer.

Ausser den in nachfolgender Tabelle genannten 10 eigentl. Lehrern, dem Religionslehrer, dem Zeichenlehrer, dem Schreibelehrer und den beiden Musiklehrern haben in dem verflossenen Schuljahre am Gymnasium noch gewirkt, als katholischer Religionslehrer der Herr Domherr Rossolkiewicz und die Herren Schulamts-Candidaten Dr. Cossack, Dr. Förstemann, Dr. Strehlke, Hintz jun., Stein und Börzörmeny.

b. Schüler.

Die Gesamtzahl der Schüler am Schlusse des vorigen Schuljahres mit Einschluss der Elementarklasse betrug **423**, ohne dieselbe **384**; sie stieg Mich. auf **394**, mit Einschluss der Elementarkl. **427**, und beträgt gegenwärtig **380**, mit Einschl. der Elementarkl. **414**. Davon sitzen in I. 30, in II. 45, in Ob. III. in 2 Coet. zus. 62, in Unt. III. in 2 Coet. zus. 79, in IV. 63, in V. 64, in VI. 37, in VII. 34.

Inscribirt wurden im Laufe des Schuljahres, die aus der Septima versetzten miteingerechnet 80, für die Septima 21. Abgegangen sind, die vorjährigen Abiturienten und die erst am Schlusse des vorigen Schuljahres abgegangenen miteingerechnet 84.

Unter diesen sind uns 4 durch den Tod entrissen: 1) der Primaner Max. Eitelsberg, ein sehr fleissiger und wohlgesitteter Schüler, der einzige Sohn und die Hoffnung einer Wittve, verunglückte am 28. Juli v. J. mit 6 andern jungen Männern bei einer Spazierfahrt auf der Rhede; 2) der Quartaner August Rodenacker, erst seit Mich. nach Danzig und in das Gymnasium gekommen, ein lebenswürdiger und sehr eifriger Schüler, starb am 3. Dec. am Scharlach; 3) an derselben Krankheit der Quintaner Carl v. Horn am 27. Januar d. J., gleichfalls erst seit Mich. v. J. in das Gymnasium eingetreten; 4) bereits am 4. Juni der Septimaner Paul Angerer an den Masern.

Jetzt geben mit dem Zeugnisse der Reife folgende 13 Abiturienten zur Universität.

1. Christian Eduard Martens, aus Tuchel, 18½ J. alt, 6½ J. auf dem Gymnasium, 2 J. in Prima, wird in Heidelberg Jura studiren.
2. Bernhard Beer, aus Dirschau, 19½ Jahr alt, 3½ J. auf dem Gymnasium, 2 J. in Prima, wird in Königsberg und Berlin Jura studiren.
3. Richard Beyer, aus Krangen bei Pr. Stargard, 18 J. alt, 4½ J. auf dem Gymnasium, 2 J. in Prima, wird in Halle Jura und Cameralia studiren.

4. Robert Krause, aus Bebbrow bei Lauenburg, 17 $\frac{3}{4}$ Jahr alt, 7 $\frac{1}{2}$ auf dem Gymnasium, 2 J. in Prima, geht zur Landwirthschaft über.
5. Salomo Birnbaum, aus Danzig, 18 $\frac{1}{2}$ J. alt, 9 J. auf dem Gymnasium, 2 J. in Prima, wird in Berlin und Heidelberg Jura studiren.
6. Reinhold Boje, aus Danzig, 18 Jahr alt, 10 Jahr auf dem Gymnasium, 2 Jahr in Prima, wird in Berlin Jura studiren.
7. Wilhelm Martens, aus Danzig, 18 Jahr alt, 7 $\frac{1}{2}$ Jahr auf dem Gymnasium, 2 Jahr in Prima, wird in Berlin Jura studiren.
8. Heinrich Oscar Zerneke, aus Danzig, 19 J. alt, 5 J. auf dem Gymnasium, 2 J. in Prima, wird in Bonn und Berlin Medicin studiren.
9. Albrecht Wilhelm Jebens, aus Danzig, 18 $\frac{1}{2}$ J. alt, 8 $\frac{1}{2}$ J. auf dem Gymnasium, 2 J. in Prima, wird in Heidelberg und Berlin Jura und Cameralia studiren.
10. James Archibald Marshall, aus Danzig, 18 J. alt, 8 J. auf dem Gymnasium, 2 J. in Prima, wird in Heidelberg Cameralia studiren.
11. Philipp Apel, aus Danzig (geboren zu Marienburg), 18 $\frac{1}{2}$ J. alt, 5 $\frac{1}{2}$ J. auf dem Gymnasium, 2 J. in Prima, wird in Berlin Philologie studiren.
12. Hans v. Bronsart, aus Danzig (geb. zu Berlin), 19 Jahr alt, 6 J. auf dem Gymnasium, 2 J. in Prima, wird in Berlin und Leipzig Humaniora studiren.
13. Hermann Fritsche, aus Oliva bei Danzig (geb. zu Stendal), 20 J. alt, 7 J. auf dem Gymnasium, 2 J. in Prima, wird in Königsberg und Berlin Litteratur und Geschichte studiren.

c. L e h r a p p a r a t.

Dem Münzcabinet sind ausser mehreren angekauften Stücken, namentlich dem sehr seltenen 10 Dukaten schweren Elbinger Portugaloeser von 1658 und dem grossen Medaillon auf den Brand Hamburgs, a. 8. Mai 1843, welches E. H. Rath dem Cabinet übergeben hat, als Geschenke zugegangen: von Herrn Consul Focking jun. eine türkische Münze, von Herrn Dr. Röper 7 kleine türkische Münzen, wofür ich im Namen der Anstalt hiemit meinen ergebensten Dank ausspreche, unsere schöne werthvolle Sammlung auch fernerer gütiger Berücksichtigung bestens empfehlend.

Für die Bibliothek wurden ausser den Fortsetzungen von: Encyklopädie von Ersch und Gruber, Pauly Real-Encyclopädie d. philolog. Wissenschaften, Boeckh Corpus inscription. graecar., Niebuhr Vorträge über römische Geschichte, Geschichte der europ. Staaten v. Heeren und Ukert, Ranke neun Bücher Preuss. Geschichte, Wachsmuth Zeitalter der Revolutionen, Hagen Geschichte der neuesten Zeit, Raumer histor. Taschenbuch, Rettberg Kirchengeschichte Deutschlands, Grässe Handbuch der allg. Literatur-Gesch., Firmenich Germaniens Völkerstimmen u. m. a. neu angeschafft: Aristotelis Metaphysica ed. Bonitz, Euripidis Phoenissae ed. Geel, Horatii Opera ed. Dillenburger, Horatii Carmina erklärt von Obbarius, Plauti Comoediae ed. Ritschellius, Macrobi Opera ed. Janus, Nonius Marcellus ed. Gerlach, die Schriften d. römischen Feldmesser, herausgegeben von Blume, Lachmann und Rudorff, das Staatsrecht des Alterthums von Hüllmann, dess. römische Grundverfassung, dess. Jus Pontificium der Römer, Woeniger d. Sacralsystem u. d. Provocationsverfahren der Römer, Merklin d. Cooptation der Römer, Gallus v. Becker, Grimm Geschichte der deutschen Sprache, Schubert Verfassungsurkunden und Grundgesetze der europäisch.

Staaten, d. Nordamerikanischen Freistaaten und Brasiliens, Coletta Geschichte des Königreichs Neapel, übersetzt v. Leber, Hughes d. enthüllte Portugal, Horace Walpole's Denkwürdigkeiten aus d. Regier. Zeit Georgs II. und Georgs III., Conscience Geschichte von Belgien, Hahn d. Unterrichtswesen in Frankreich, Erziehungslehre v. Schleiermacher, herausgegeben von Platz, vermischte Blätter zur Gymnasialreform, herausgegeben von Köchly, Koppe reine Mathematik, v. Staudt Geometrie der Lage, Göttinger Studien, 2te Abtheilung und mehrere andere.

Ein Hohes Ministerium der geistlichen etc. Angelegenheiten schenkte dem Gymn. ausser d. Fortsetzungen von: Crelle's Journal für d. reine u. angewandte Mathematik, d. encyklopädisch. Wörterbuch d. medic. Wissenschaften, d. Codex Pomeraniae diplomaticus von Hasselbach, Kosegarten und v. Medem, Ternite's Wandgemälde aus Herkulanum und Pompeji, als neu: Gerhard's Trinkschalen und Gefässe des Königlichen Museums in Berlin 1ste Abtheilung,

für welche Beweise Hohen Wohlwollens wir gehorsamt danken.

Vom dem Vorstände der Stadtbibliothek in Zürich erhielten wir: Voegelin's Geschichte der Wasserkirche und der Stadtbibliothek in Zürich; vom Herrn Geheimrath und Oberbürgermeister v. Weickhmaan: Thieme über die Gymnasien u. d. Princip ihrer Umgestaltung; vom Herrn Buchhändler Meyer sen. in Braunschweig: Horatii Opera ed. Düntzer. Auch für diese Geschenke danken wir freundlichst.

Die Naturaliensammlung des Gymnasiums erhielt durch Ankauf einen Zuwachs von 115 ausgestopften Vögeln, 11 Säugethieren, einem Straussei und 2 Kästchen mit Vogeleiern.

d. Unterstützungen der Schüler und Studirenden.

Aus den von uns verwalteten Gymnasialstiftungen theilten wir die Summe von 720 Thalern, nämlich 270 Thaler an Schüler, 450 Thaler an Studirende aus.

An Schulgeld erliessen wir die Summe von 750 Thalern, indem 28 Schüler (überwiegend der oberen Klassen) ganz freien, 33 halbfreien Unterricht erhielten, und ausserdem einzelnes rückständige Schulgeld niedergeschlagen wurde.

U e b e r s i c h t

der statistischen Verhältnisse des Gymnasiums im Schuljahre von Ostern 1848 bis dahin 1849.

Lehrer.	Allgemeiner Lehrplan.								Verhältnisse der									
	Fächer.	Classen und Stunden.							Summa.	Schüler			Abiturienten					
		I.	II.	O. III.	U. III.	IV.	V.	VI.		In	waren sind	Es werden entlassen.	studiren wo?	was?				
Dir. Engelhardt.	Lateinisch .	8	10	10	10	10	10	8	66	I.	25	30	mit dem	in Berlin	4	Jura	7	
Prof. Herbst.	Griechisch .	6	6	6	6	6	—	—	30	II.	40	45	Zeugniss	in Halle	1	Medicin	1	
Prof. Anger.	Deutsch . .	4	3	2	2	2	4	4	21	O. III.	60	62	der	in Heidelberg	4	Philol.	1	
Prof. Hirsch.	Französisch.	2	2	2	2	—	—	—	8	U. III.	70	79	Reife.	13	in Königsberg	4	Camara.	1
Prof. Marquardt.	Hebräisch . .	2	2	—	—	—	—	—	4	IV.	84	63		Bonn	2	Philos.	2	
1r. ordentl. Lehrer	Religion . .	2	2	2	2	2	2	2	14	V.	50	64			1	Landw.	1	
Czwalina.	Mathematik.	4	4	4	4	4	—	—	20	VI.	55	37			1			
2r.—Brandstätter	Rechnen . .	—	—	—	—	2	4	4	10	S.	384	380		13		13	13	
3r. — Hintz.	Physik . . .	2	2	2	—	—	—	—	6	VII.	39	34						
4r. — Skusa.	Geschichte .	3	4	3	2	2	2	2	15									
Ausserord. Lehrer	Geographie .	—	—	2	2	2	2	2	10									
Dr. Roeper.	Naturgesch.	—	—	—	—	—	4	2	6									
Zeichenl. Breysig.	Zeichnen . .	—	—	—	—	2	2	4	8									
Schreibl. Lorwein.	Schreiben . .	—	—	—	—	2	4	6	6									
Musiklehrer Boyd.	Gesang . . .	(2∞2∞2)		2∞2		2∞2		6	6									
— Markull.																		
Elementarl. Wilde.	Summa . .	32	32	32	32	32	32	32	224									
		(2)	(2)						(4)									

Von diesen Stunden fallen die Singstunden der oberen Classen, 2 Zeichenst., u. 4 hebräische ausser der Schulzeit. Die Parallel-Lectiōnen in O-III. u. U-III. sind nur einfach gezählt.

(Das Zeichen ∞ bedeutet Combination.)

Inscribirt sind 80 (incl. 20 aus der Elementarclassen versetzter), abgegangen 84; für die Elementarclassen inscribirt 21.

Anordnung der Prüfung am 3. April 1849.

Vormittags von 8 Uhr ab.

Choral.

UNTER TERTIA.	Religion. Prediger Tornwald. Latein. Dr. Brandstaedter. Griechisch. Dr. Strehlke. Geographie. S. A. C. Böszörmeny.
OBERTERTIA.	Französisch. Dr. Cosack. Griechisch (Homer). Dr. Förstemann.
SECUNDA.	Mathematik. Prof. Anger. Griechisch (Plutarch.) Prof. Herbst.
PRIMA.	Latein. Prof. Marquardt. Griechisch (Sophocl.) Der Director. Geschichte. Prof. Hirsch.

Entlassung der Abiturienten.

Schlussgesang.
Magnificat von Durante.

Nachmittags von halb 3 Uhr ab.

Choral.

Hymne von Haydn: Du bist's, dem Ruhm.

SEPTIMA oder Elementarklasse.	Lesen, Rechnen. Elementarlehrer Wilde.
SEXTA.	Latein. Oberlehrer Skusa. Rechnen. Dr. Hintz.
QUARTA.	Naturgeschichte. Oberlehrer Skusa. Latein. Dr. Hintz.
QUARTA.	Griechisch. Dr. Röper. Mathematik. Oberl. Czwalina. Geschichte. Prof. Hirsch.

Schlussgesang.
Fuge aus dem Tod Jesu von Graun.

Mittwoch, den 4. April Censur und Versetzung. Schluss des Schuljahres. Das neue beginnt Donnerstag, den 19. April. Zur Prüfung und Aufnahme neuer Schüler bin ich vom 16. April ab täglich von 9 bis 12 Uhr in meinem Geschäftszimmer im Gymnasium anzutreffen.

ENGELHARDT, Director.